

Greek Fantasy in Iranian Texts: An Examination of the Motifs of gold-digging ants and Belligerent Dwarfs

Ehsan Pourabrisham

Assistant Professor. Persian Language and Literature. Faculty of Letters and humanities. Shahid Chamran University of Ahvaz. Ahvaz, Iran. E-mail: e.pourabrisham@Scu.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2020.69171.3806](https://doi.org/10.22034/perlit.2020.69171.3806)

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article	An examination of classical literary texts reveals motifs whose traces are also discernible in ancient scientific works. These familiar, imaginative motifs have been repeated and solidified in various forms throughout the centuries, evolving into what we now recognize as fantasy. In certain epic narratives such as the Garshāspnāme, Kushnāme, and Shahryārname, the hero reaches the land of the giant, ferocious ants and engages in battle with them. These ants were inhabitants of the Land of Gold, a region described in the Alexander Romance (and Alexander's account in the Dārābnāme) and ancient epics as the source of gold. Another motif is that of African Dwarfs, mentioned in ancient Books of Wonders ('Ajāyibnāme) as battling cranes, whose literary lineage traces back to Homer's Iliad. The commonality linking these two motifs can be seen as the exaggeration in describing physical stature, thereby connecting them to fantasy. The present research, through meticulous examination of literary (particularly heroic) and ancient scientific texts, first investigates these two motifs within the Iranian intellectual tradition. It then traces their historical presence in the texts of ancient Greece and Rome. The study demonstrates that the elements described in ancient Iranian-Islamic texts have Western origins. Furthermore, considering recent scholarship, these motifs are rooted in reality and, over time, were transmitted to Iranian texts through translation and cultural exchanges.
Article history:	
Keywords: Fantasy, gold-digging ants, land of gold, Dwarf, pygmy	
Cite this article: Pourabrisham, E. (۲۰۲۰). Greek Fantasy in Iranian Texts: An Examination of the Motifs of gold-digging ants and Belligerent Dwarfs. <i>Persian Language and Literature</i>, ۷۹ (۲۰۲), ۱۶-۴۰. http://doi.org/10.22034/perlit.2020.69171.3806	
 © The Author(s). Publisher: University of Tabriz.	

Extended Abstract

Introduction

Ancient geographical texts, travelogues, and books of wonders (‘ajā’ib-nāme) contain marvelous descriptions of humans or animals who, due to racial characteristics or developmental anomalies, possessed extraordinary physical statures. These rare breeds, distant from human societies, have been present in myths and stories from the most ancient times to the present, evoking readers' astonishment. Among these, two breeds are particularly notable: Dwarfs and giant gold-digging ants. Their common feature is the exaggeration of their size, creating a paradoxical pair: it diminishes the tall human to a height of a few spans and transforms the weak ant into a giant, predatory beast. It is through this exaggeration that they enter the realm of fantasy; for fantasy is founded upon the artistic and innovative transformation of reality based on imagination, yet in a manner that remains believable to the audience, allowing them to feel present in this new world.

Although the motifs of the Gold-Digging Ants of the Land of Gold and the Dwarfs have been frequently mentioned in ancient Iranian-Islamic sources and have served as material for storytellers and writers of wonders, they have not yet been examined by Iranian scholars. The present study investigates and etymologizes these motifs in Islamic sources and, relying on recent research, explains their verisimilitude.

Research Methodology

This research, by examining ancient Iranian-Islamic texts, demonstrates evidence of two imaginative motifs: Gold-Digging Ants and Dwarfs who fought with migrating cranes. These evidence is not only repeated in literary texts (primarily epic texts) but are also found in geographical texts and books of wonders. The search for the origin of these motifs leads to the texts of ancient Greece and Rome, indicating their antiquity. In recent centuries, Western researchers have proposed realistic dimensions for these motifs, which will be discussed in the following section.

Discussion

۱. Gold-Digging Ants of the Land of Gold

Among animals, the ant symbolizes helplessness and harmlessness; however, if exaggeratedly imagined as a giant creature, it becomes marvelous and terrifying—especially if it is ferocious and belligerent. In ancient Persian epic poems, such as the “Shahryār-nāme”, “Kūsh-nāme”, and “Garshāsp-nāme”, the hero arrives in the land of giant ants and battles them. In the “Garshāsp-nāme” and a narrative from the “Hamze-nāme”, these ants inhabit the Land of Gold. In the ancient “Iskandar-nāme” narrative, Alexander and his army also reach the Land of Gold, are attacked by giant ants, and Alexander's soldiers shoot the ants with arrows. Ibn Faqīh al-Hamadāni locates the Land of Gold and the Gold-Digging Ants in the territory between Khorasan and India, and writes that people would go there during the peak heat, when the ants were in their nests, to collect gold and flee before the heat subsided; when the ants pursued them, they would distract the ants by throwing pieces of meat to enable their escape. This account was later mentioned in ancient Islamic texts on zoology, geography, and wonders. In the West, the oldest source concerning the conflict with the Gold-Digging Ants of the Land of Gold is Book III of Herodotus's “Histories”, which narrates about a tribe of Indians. Megasthenes also recounts this story about the inhabitants of the “Dardæ” region of India.

۲. Belligerent Dwarfs

The presence of pygmies, one “dhira” (cubit) or less in height, is found particularly in ancient geographical texts, where the discussion turns to unknown islands and marvels of creation. Al-

Qazvini, in his works, recounts from an anonymous narrator who landed on an island whose inhabitants were two “dhira” tall (Persian Translation) (Arabic text: “dhira”) and often had one eye. Black birds (Arabic text: “Qarāniq” - cranes) came to fight them, injuring their eyes. He then, quoting from Aristotle's “al-Hayawān” (History of Animals), writes that cranes migrate from Khorasan to Egypt and there fight with people who are two “dhira” tall. Ṭusi, in his “Ajā'ib al-maxluqāt”, associates these cranes with Gog and Magog. Given that the ancients, based on religious narratives, imagined Gog and Magog as Dwarf, this strife with the cranes was consequently attributed to them—to the extent that in the story of Alexander's battle with Gog and Magog, they are also described as Dwarfs.

The most famous story of Dwarfs in the ancient West concerns the battle of the Dwarfs (In classical Western literature: Pygmy) and the Cranes, which later found its way into Islamic sources through the translation of Aristotle's works. In the culture of ancient Greece and Rome up to the Middle Ages, Pygmies were imagined to be dwarfs about one cubit tall, living in India or on the banks of the Nile in southern Egypt. Aristotle, in his “History of Animals”, refers to the story of the battle of the pygmies and the cranes. The mentioned book, and perhaps other texts that narrated this story, were translated into Arabic in the early centuries of Islam, and the story of this battle entered Islamic texts.

Conclusion

The two imaginative motifs of the Gold-Digging Ants of the Land of Gold and the Dwarfs, described as fighting cranes on the banks of the Nile, are mentioned in the fictional, geographical, and wonder-book texts of the Iranian-Islamic world. The background and genesis of these motifs trace back to the texts of ancient Greece and Rome, which entered Iranian-Islamic culture through translation in the early centuries of Islam. Recent research has revealed aspects of their verisimilitude: errors by ancient historians and geographers in identifying names (alteration and transformation during translation), the myth-making of storytellers, writers of wonders, and sailors, as well as the passage of centuries and changes in the historical-literary tradition, have caused the transformation of Reality into fantasy. Himalayan marmots in the gold-bearing regions of India, by digging their burrows, would bring out soil mixed with gold, which people would collect. These marmots were transformed into giant, ferocious Gold-Digging Ants. And the story of the African short-statured people, who hunted cranes when they seasonally migrated to the banks of the Nile, was transformed into the myth of the perpetual battle of Dwarfs and Cranes.

Keywords: Fantasy, Gold-digging ants, land of gold, Dwarfs, pygmy.

فانتزی یونانی در متون ایرانی: بررسی بن‌مایهٔ موران طلاکاو و آدمک‌های ستیزه‌جو

احسان پورابریشم

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: e.pourabrisham@Scu.ac.ir

DOI: [۱۰,۲۲۰۳۴/perlit.۲۰۲۵,۶۹۱۷۱,۳۸۵۶](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.69171.3856)

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

با مطالعهٔ متون کهن ادبی، بن‌مایه‌هایی به نظر می‌رسد که نشان آن‌ها را در متون علمی قدیم نیز می‌یابیم؛ بن‌مایه‌هایی خیالی و آشنا که به اشکال گوناگون در گذر قرون تکرار و تثبیت شده‌اند، تا به امروز که به عنوان فانتزی شناخته می‌شوند؛ در بعضی منظومه‌های حماسی مانند گرشاسپ‌نامه، کوش‌نامه و شهریارنامه، قهرمان به وادی موران عظیم‌الجثه و درنده می‌رسد و با آنان می‌ستیزد؛ این موران ساکنان زمین زر بودند؛ سرزمینی که با توجه به توصیف اسکندرنامه (و روایت اسکندر در داراب‌نامه) و منظومه‌های حماسی کهن، رستگاه زر بوده است. بن‌مایه دیگر، آدمک‌های افریقایی است که در عجایب‌نامه‌های کهن در حال ستیز با کلنگ‌ها یاد شده‌اند و پیشینه ادبی آن تا ایلید هومر می‌رسد. وجه‌شبه این دو بن‌مایه را می‌توان اغراق در توصیف جثه دانست که بدینگونه با فانتزی پیوند می‌گیرد. پژوهش حاضر، با مذاقه در متون ادبی (به‌ویژه متون پهلوانی) و علمی کهن، ابتدا به بررسی دو بن‌مایه مذکور در منظومه فکری ایرانی می‌پردازد و سپس پیشینهٔ این حضور را در متون یونان و روم باستان بازمی‌جوید و نشان می‌دهد که آنچه در متون کهن ایرانی-اسلامی ذکر شده، سرچشمهٔ باختری دارد و با توجه به پژوهش‌های اخیر، مایه‌ور از حقیقت است و در گذر زمان، با ترجمه و دادوستدهای فرهنگی به متون ایرانی منتقل شده است.

کلیدواژه‌ها:

فانتزی، موران طلاکاو، زمین

زر، آدمک، پیگمی

استناد: پورابریشم، احسان (۱۴۰۴). فانتزی یونانی در متون ایرانی: بررسی بن‌مایهٔ موران طلاکاو و آدمک‌های ستیزه‌جو. *زبان و ادب فارسی*، ۷۹ (۲۵۲)، ۴۰-۱۶.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2025.69171.3856>

© نویسندگان

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

متون جغرافیایی، سفرنامه‌ها و عجایب‌نامه‌های کهن به توصیفات شگفت‌انگیز از انسان‌ها یا جانورانی پرداخته‌اند که از منظر نژادی یا نابهنجاری‌های رشدی، جثه‌ای نامتعارف یافته‌اند؛ نژادهایی کمیاب و به دور از جوامع انسانی که از قدیم‌ترین اوقات تا به امروز در افسانه‌ها و داستان‌ها حضور داشته‌اند و شگفتی خوانندگان به‌ویژه مخاطبان قدیم را برمی‌انگیختند. خوانندگان این عجایب‌نامه‌ها هرچیز را از صنع الهی ممکن می‌دانستند و قول سیاحان و جهان‌دیدگان را مسلم می‌پنداشتند؛ به عنوان نمونه، در کهن‌ترین متن جغرافیایی به زبان فارسی، موسوم به حدودالعالم (تألیف در ۳۷۲ق)، از پشه‌های عظیم‌الجثه در کوه‌های «سریر» یاد شده که «هریکی چند کبکی» باشند و ملک مُردارها به آن‌جا بیفکند تا بخورند، «زیراک چون گرسنه شوند بیایند و مردم را و هر جانور کی یابند، بخورند» (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۹۲). نویسندگان اغلب این شگفتی‌ها را در توصیف مرغان و ماهیان عظیم‌الجثه (مانند وال و رُخ) نوشته‌اند. قزوینی (۶۰۵-۶۸۲ق) از مرغی در جزایر هند می‌نویسد که پس از مردن، مردم بر منقار اسفل آن سوار می‌شدند و قلم پرهایش را به جای خمره برای آرد و آذوقه به کار می‌بردند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۸۲)؛ مارکو پولو (۱۲۵۴-۱۳۲۴م)، که در جزایر آفریقا توصیف رُخ را شنیده، از پر نوزده و جبی آن، که برای خان بزرگ آورده بودند، یاد می‌کند (مارکو پولو، ۱۳۵۰: ۲۹۰) و ابن بطوطه (۷۰۳-۷۷۰ق)، سر ماهی‌ای عظیم‌الجثه را در «جرون» دیده که چشم‌هایش به مثابه در بود و مردم از یکی وارد و از دیگری خارج می‌شدند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۳۳۳/۱).

از میان این همه، دو نژاد قابل توجه‌اند که نه تنها در متون ایرانی - اسلامی قدیم که به عنوان بن‌مایه‌ای آشنا و مکرر از یونان و روم باستان تا جهان داستان‌نویسی امروز به اشکال گوناگون حضور دارند: آدمک‌ها و موران طلاکاو عظیم‌الجثه. وجه‌شبه این هردو اغراق در جثه آن‌هاست که زوجی پارادوکسیکال را پدید می‌آورد: انسان بلندبالا را تا چند وجب کوتاه‌قامت می‌کند و موران ضعیف را به جانوران عظیم‌الجثه درنده بدل می‌کند و از این جاست که به جهان فانتزی راه می‌یابند؛ بن‌مایه‌ای خیال‌انگیز که چون در متون ادوار مختلف تکرار شده، از سویی برای خواننده آشناست و از دیگری مقصود نویسنده را، که سرگرم کردن مخاطب و برانگیختن اعجاب اوست، برآورده می‌کند و به هیأت فانتزی در فرهنگ‌ها و ملل مختلف حضور می‌یابد.

اساس فانتزی (Fantasy) بر دگرگونی هنری و نوآرانه واقعیت بر اساس خیال استوار است؛ فانتزی، «واقعیت بیرونی را می‌گیرد، از بستر تخیل و جهان فانتزی خویش عبور می‌دهد، سپس از آن عنصری فانتاستیک تولید می‌کند که ضمن برخورداری از ویژگی‌های خود، با نمونه عینی خویش حالتی متضاد و گاه متجانس دارد» (یوسفی، ۱۳۸۶: ۲۳۲)؛ اما به گونه‌ای که برای مخاطب باورپذیر باشد و او حضور در این جهان تازه را لمس کند؛ چنان‌که تالکین (Tolkien) معتقد است که «رابطه جهان خیال با واقعیت رابطه‌ای دیالکتیکی است؛ جهان خیالی باید چنان مستقل و منسجم باشد که نوعی حس باور را در ما القا کند» (محمدی، ۱۳۷۸: ۳۱). هنر فانتزی در همین آمیختن و نشان دادن همسرایگی واقعیت و خیال است؛ به باور لوید الکساندر (Lloyd Alexander) «می‌توان واقع‌گرایی را به فانتزی‌ای که تظاهر به حقیقی بودن می‌کند و فانتزی را به واقعیتی که تظاهر به رؤیا بودن می‌کند، تعریف کرد» (لین، ۱۳۷۹: ۱۰) تا در سرانجام، شگفتی مخاطب را برانگیزد؛ از این جاست که بعضی در تعریف ادبیات فانتزی، «عنصر حیرت را مهم‌ترین شاخصه آن دانسته‌اند» (همان: ۹). مخاطب از این بازآفرینی خیال‌انگیز واقعیت که توأم با اغراق است، شگفت‌زده می‌شود؛ زیرا دریچه‌ای تازه بر ادراک او گشوده است: «امر خیال‌انگیز (Fantastic)، منظره‌ایی را در فضای ادراکی می‌گشاید که در آن جهان بیرونی و جهان درونی از هم غیرقابل تشخیص می‌شوند و ادراک‌کننده در تردیدهای بی‌پایان نسبت به امر واقع می‌ماند؛ چرا که در این موقعیت تازه، ذهن و جهان هم‌مرز شده‌اند و هرکدام چون تصویر دیگری در آینه هستند» (اسلامر، ۱۳۸۳: ۷۰)؛ بنابراین، مخاطب از این حالت پارادوکسیکال شگفت‌زده می‌شود. به تعبیر شایلا اگف (Shila Egoft) فانتزی‌نویس

بیش از آن که به دنبال نشان دادن همزیستی خیال و واقعیت باشد، «ما را متقاعد می‌کند که هم‌اکنون چنین همزیستی‌ای وجود دارد» (لین، ۱۳۷۹: ۲۲).

این بدل کردن واقعیت به خیال و به دست دادن امر فانتاستیک/وهمناک در عجایب‌نامه‌های کهن شواهدی دارد؛ نویسنده توصیفی وهمناک به دست می‌دهد و چون خواننده علل طبیعی یا فراطبیعی در توجیه آن بیابد، امر وهمناک به حوزه مجاور خود، شگرف (The uncanny) یا شگفت (The marvelous) رفته، وهمناکِ شگرف یا وهمناکِ شگفت شمرده می‌شود (حرّی، پاییز ۱۳۹۰: ۱۵۵). براساس رویکرد ساختاری تودروف (Todorov) به وهمناک، هرگاه اینگونه وقایع عجیب، ترسناک و دیرباور یا باورناپذیر داستان طبق قوانین طبیعت توجیه‌پذیر باشند، بر ترس خواننده و نه تردید او، تاکید شده، داستان به سمت شگرف میل می‌کند و چون خواننده دلیل فراطبیعی برای امر وهمناک قائل شود، وهمناک به حوزه شگفت میل می‌کند و شگفتی‌ساز می‌شود؛ پس «تودروف، براساس باورپذیری خواننده، ژانر شگفت را به پنج دسته تقسیم می‌کند: شگفت اغراق‌آمیز، نامتعارف، ابزاری، علمی و تبیین‌ناشدنی» (همان: ۱۵۷-۱۵۸). بن‌مایه‌های موران عظیم‌الجثه درنده و رویدن زر از زمین و نیز آدمک‌های ستیزه‌جو با کلنگ‌ها، مندرج در عجایب‌نامه‌های کهن را می‌توان ذیل این رویکرد بررسی کرد.

نمونه‌های کهن و اصیل فانتزی را باید در اساطیر و افسانه‌های بومی جست که در گذر از هزاران سال به شکل کهن‌الگوهای در حافظه جمعی ماندگار شده‌اند؛ الگوهای مکرر و برساخته خیال که از واقعیتی دور سرچشمه می‌گیرند و تا به امروز، به اشکال مختلف در باور هنرمندان بازآفرینی شده و جریان یافته‌اند (برای اطلاع بیشتر، نک. محمدی، ۱۳۷۸: ۴۶-۴۷). پژوهشگران فانتزی به دو بن‌مایه (Motif) کهن و محبوب، که موضوع پژوهش حاضر است، اشاره کرده‌اند: کلینبرگ (Kleinberg) بن‌مایه کوتوله‌ها (آدمک‌ها) و افسانه‌های قومی بازآفریده شده (Folk Legends Imitated) را مطرح می‌کند (همان: ۳۲۰)؛ جوی چانت (Joy Chant) نیز بن‌مایه کوتوله‌ها و فانتزی برگرفته از افسانه‌های قومی (Re-told Folktale Fantasy) را در تقسیم‌بندی خود ذکر کرده است (همان: ۱۵۷). نمونه‌های متعددی از داستان‌های طرفدار را در این زیرمجموعه‌ها می‌توان قرار داد؛ از سفرهای گالیور اثر جانانان سویفت (Jonathan Swift) (چاپ ۱۷۲۶م) تا قرض‌بگیران اثر مری نورتون (Mary Norton) (چاپ ۱۹۵۳م).

نکته قابل توجه آن که پژوهش حاضر درباره آدمک‌های افسانه‌ای است که دور از جوامع انسانی‌اند، قامتی به اندازه یک الی چهار وجب (حداکثر) دارند و در متون کهن در شمار عجایب‌المخلوقات یاد شده‌اند و بنابراین، با کوتاه‌قامتانی که همواره در جوامع انسانی حضور داشته‌اند، کاملاً متفاوت‌اند. در متون کهن باختری، در گذر تاریخ، افسانه‌هایی درباره کوتاه‌قامتان آفریقایی موسوم به پیگمی‌ها (Pygmy) ساخته شد و آن‌ها را آدمک تصور کردند. دازن به‌درستی اشاره می‌کند که در بعضی گزارش‌های کهن (مانند هروودوت) مردان کوتاه‌قامت سیاه‌پوست آفریقایی هرگز پیگمی نامیده نشده‌اند و این نام مختص آدمک‌های افسانه‌ای است (Dasen, ۱۹۹۴: ۷/۵۹۴).

۲. پیشینه تحقیق

گرچه بن‌مایه‌های موران طلاکاو زمین زر و آدمک‌ها در منابع ایرانی - اسلامی کهن مکرر ذکر شده‌اند و دستمایه داستان‌پردازان و عجایب‌نگاران بوده‌اند، اما تاکنون مورد مذاقه و بررسی پژوهشگران ایرانی قرار نگرفته‌اند؛ البته با توجه به حضور گسترده آن‌ها از روزگار باستان در متون یونانی و رومی، پژوهشگران غربی، به‌ویژه در سده اخیر، اغلب کوشیده‌اند تا با استناد به اکتشافات جغرافیایی و یافته‌های مردم‌شناسی و حتی زبان‌شناسی، وجوهی از واقع‌نمایی این باورهای افسانه‌ای را بیابند. به بعضی از مهم‌ترین این پژوهش‌ها اشاره می‌شود:

میشل پیسل در کتاب «طلای مورچه‌ها، کشف الدورادوی یونانی در هیمالیا» (۱۹۸۴م)، توماس ریمر در مقاله «بزرگ‌تر از روباه‌ها - اما کوچک‌تر از سگ‌ها، مورچه‌های طلاکاو هرودوت» (۲۰۰۶م) و مونیک کاردل در مقاله «هرودوت و مورچه‌های طلاکاو» (۲۰۱۵م)، به پیشینه افسانه موران طلاکاو پرداخته‌اند و بعضی وجوه ناشناخته آن را براساس یافته‌های اخیر بیان کرده‌اند. پائول مونسو در مقاله «افسانه پیگمی‌ها و پیگمی‌های افریقای استوایی» (۱۸۹۱م)، هنیگ در مقاله «پس‌زمینه فرهنگی-تاریخی داستان نبرد بین پیگمی‌ها و کلنگ‌ها» (۱۹۳۲م) و موجنیک و اودیا در مقاله «اسطوره و واقعیت در نبرد میان پیگمی‌ها و کلنگ‌ها در دریای یونان و روم» (۲۰۱۷م) نیز با نقل افسانه ستیز پیگمی‌ها و کلنگ‌ها در کرانه نیل از منابع کهن کوشیده‌اند تا آن را با یافته‌های علمی نو مورد سنجش و داوری قرار دهند.

از پژوهش‌های مذکور، که اغلب با نقل قدیم‌ترین اقوال نویسندگان یونانی و رومی می‌آغازند و سپس نویافته‌های علمی را بیان می‌کنند، در جهت ابضاح وجوه ناشناخته این بن‌مایه‌ها استفاده شد؛ بن‌مایه‌هایی که با ترجمه و دیگر دادوستدهای فرهنگی از منابع باختری به متون ایرانی - اسلامی راه یافته‌اند.

۳. بحث

۳-۱- موران طلاکاو زمین زر

۳-۱-۱- موران طلاکاو زمین زر در سنت ایرانی - اسلامی

در میان جانوران، مورچه، نماد عاجزی و بی‌آزاری است؛ اما اگر با غلو آن را عظیم‌الجثه تصور کنیم، شگفت‌انگیز و هراسناک می‌شود؛ به‌ویژه اگر درنده‌خو و ستیزه‌جو باشد. متون جغرافیایی کهن از این موران عظیم‌الجثه یاد کرده‌اند: انصاری دمشقی (۶۵۴-۷۲۷ق) از موران «ضلعان» سخن می‌گوید که همانند گوسفندند (انصاری دمشقی، ۱۳۵۷: ۱۹۵-۱۹۶) و حمدالله مستوفی (۶۸۰-۷۵۰ق) از «جزیره موران و پشگان» در بحر هند می‌نویسد که «هر مورچه چون سگی و هرپشه چون گنجشکی می‌باشد و مضرت عظیم می‌رساند؛ اما در آن جزیره هیچ حیوان دیگر نیست» (حمدالله مستوفی، ۱۳۶۲: ۲۳۲).

این بُن‌مایه آشنا و این یادکرد خیال‌انگیز دیرینه به‌ویژه اگر در ادبیات فولکور نیز آمده باشد، محملی برای علاقه‌مند و کنجکاو کردن مخاطبان به شنیدن ماجرای رویارویی قهرمان با این گونه جانوران می‌شود؛ افسانه‌هایی که در میان ملل مختلف نمونه دارند: در داستان سامی افریقیس (ذوالاذعار) پسر ابرهه، ملک یمن، از مورانی یاد شده که «هریکی چند شتری بختی و اسب و مرد را می‌ربودند» (نواده مهلب، ۱۳۷۸: ۱۲۱) و در داستان رفتن ملک مصر، فتوحی، به شهرستان زرّین، او باید از هفت کوه بگذرد که «در میان کوه سیم مورچه بود، هریکی چند سگی...» (همان: ۳۸۵). این گذر قهرمان از مسکن موران را در بعضی منظومه‌های حماسی نیز می‌یابیم. در منظومه شهریارنامه، بی‌شده چهارم، مسکن موران است:

تھی این بیابان ز گور است و بس	بیابان همه پر ز موران است و بس
بدژند مورانش از یک دگر	هرآن کس که آرد بدین ره گذر
ز شیران نیارند رخ در گریز	همه همچو گرگ‌اند و کفتار تیز

(مختاری، ۱۳۹۷: ۳۶۱)

نیمه‌شب موران بر سپاهیان حمله می‌برند و سرانجام، قهرمان داستان با از دست دادن «دو گُرد از یلان» خود از آن بیشه می‌گذرد (همان: ۳۶۵). دفع این موران نه با ستیز، که با طلسم ممکن می‌شد؛ چنان که کوش در برابر موران درنده طلسم می‌سازد؛ چاره‌ای که در متون جغرافیایی کهن نیز پیشینه دارد. شاه جابلق از کوش برای دفع موران یاری می‌خواهد:

بدان ای سـرافراز شاه گـزین	که آن جا که خورشید زیر زمین
نهان گردد از آسمان بلند	همه کشور از مور یابد گزند
بیایند چون یوز هنگام تگ	تنومند هریک فزون تر ز سگ
زن و مرد با کودک و چارپای	بدزنند و گردند پس باز جای
اگر شاه بردارد این رنج مور	به جای آورد کار و نیرنگ و زور

و کوش، نهر آبی از دریا روان می‌کند، طلسم سواری بر چهر خود بر آن می‌سازد و میانش را به گوگرد و نفت سیاه می‌آکند. موران به سوی طلسم می‌روند و آتش می‌گیرند. سراینده اشاره می‌کند که این طلسم هنوز بر جای است (ایران‌شان بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۷: ۶۷۶-۶۷۹). محتملاً وجود طلسم حشرات موزی (از جمله مورچگان) در بلاد مختلف، که فراوان در متون جغرافیایی و عجایب‌نامه‌ها ذکر شده، منشأ این داستان بوده است. از مشهورترین این طلسمات، که به موران درنده اشاره دارد، مجسمه اسب و سوار مسین در اندلس است که مرد با داستان گشوده‌اش اشاره می‌کند که «پشت سر من راهی نیست و کسی پشت آن گام نمی‌نهد و الا مورچگان او را می‌بلعیدند» (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۹۳؛ و نیز نک. ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۱۲۱؛ هفت کشور، ۱۳۵۳: ۱۰۹؛ ابن رسته، ۱۳۶۵: ۸۹). مؤلف جهان‌نامه (تألیف در ۶۰۵ق) با ذکر این طلسم، در ادامه می‌نویسد: «و اگر کسی از آن موضع درگذشت، شترمورست آن‌جا که آدمی هلاک کند و بخورد و این شترمور به غایت بزرگ باشد و از بزرگی جثّه او چیزهای منکر می‌گویند» (بکران، ۱۳۴۲: ۷۸). طوسی نیز از طلسم دیگر مورچگان در جبل‌أحمر، جایگاه شهر رویین، نوشته است: گاوی با صنمی بر آن، که بر دستش نوشته بود: لیس ورائی مذهب. فرستاده عمر بن عبدالعزیز «چون بدان کوه سرخ رسید، مورچه را دید بر ساحل آن هریک چندانک اشتی و بسیار لشکر وی را بخوردند...» (طوسی، ۱۳۴۵: ۱۲۶؛ و نیز نک. غرناطی، ۱۴۲۰ق: ۱۵۶).

در گرشاسپ‌نامه از ستیز سپاه گرشاسپ با پشه‌ها و موران عظیم در زمین زر یاد شده است:

همان مورچه بُد مه از گوسپند	که در مرد جستی چو شیر فزند
نخستی ز سختی تنش خشت و تیر	فکندند از آن چند هر گردگیر
ازو بر پَی هر که بشتافتند	نشیمش را کسان زر یافتند

(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۷۰)

شاهد دیگر، قطعه‌ای ناقص از داستانی حماسی، شاید روایتی کهن از حمزه‌نامه، در مقالات شمس (متن فارسی و ترجمه عربی) است که از ستیز قهرمان با موران جنگجو در «زمین زر» می‌گوید: حمزه و عبدالرحمن رسیدند «به معدنی که زمین آن همه زر بود، هم ظاهر زمین و هم باطن زمین، اما در آن زمین مورچگان بودند هریک چند پیلی...». حمزه ده مور را به تیر می‌اندازد، اما عبدالرحمن در ستیز با آن‌ها ناکام می‌ماند و به کشتی می‌گریزد (شمس تبریزی، ۱۳۸۵: ۳۶۴/۱ و ۳۶۵). در روایت اسکندرنامه کهن نیز اسکندر به زمین زر می‌رسد و سپاهیانش به گرد آوردن زر می‌پردازند؛ اما با برآمدن آفتاب و گرم شدن هوا، «به عدد هرشاخی از آن زر جانوری از سوراخ بیرون آمد و گرد آن زمین زر درآمدند و چون لشکر را بدیدند آهنگ ایشان کردند... و ایشان را

زنبور زر می‌خواندند، هریکی همچند سگی بود». لشکریان اسکندر با سرد شدن هوا و سست شدن زنبوران، آن‌ها را تیرباران می‌کنند (عبد‌الکافی بن ابی‌البرکات، ۱۳۴۳: ۸۸ و ۸۹). هرچند که در این‌جا محرّر یا داستان‌گزار، موران را به زنبوران تغییر داده، اما در متون جانورشناسی از موران پرندۀ نیز یاد شده است: «التَّمَلُّ الطَّيَّار الكبير الجسم» (مروزی، ۱۳۹۹: ۶۶۴/۲).

در این سه روایت داستانی کهن (گرشاسپ‌نامه، حمزه‌نامه! و اسکندرنامه) نبرد قهرمان با موران درنده در «زمین زر» روی می‌دهد که این ارتباط قابل بررسی است.

ابن فقیه همدانی، جغرافی‌دان سده سوم هجری، می‌نویسد که میان خراسان و هند، زمین‌های طلاست و در آن‌جا مورچگانی اند همچون سگ سلوقی (سگ سلوقی، منسوب به ناحیه سلوق یمن، نژادی مشهور از سگ شکاری بوده است: قزوینی، ۱۳۷۳: ۸۸) که زمین را می‌کاوند و طلا بیرون می‌آورند. مردمان در هنگام شدت گرما، که مورچه‌ها در لانه هستند، به آن‌جا می‌روند و طلا برمیگیرند و پیش از فرونشستن گرما می‌گریزند و چون موران به آن‌ها رسند با انداختن تکه‌های گوشت آن‌ها را سرگرم می‌کنند تا بتوانند بگیرزند (ابن فقیه، ۱۴۱۶ق: ۶۲۰). این مطلب، پسین‌تر در عجایب‌نامه‌ها نیز ذکر شده است (نک. طوسی، ۱۳۴۵: ۶۳۲؛ قزوینی، ۱۳۷۳: ۱۸۳ به نقل از عجائب الاخبار؛ ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۱۰۷ که می‌نویسد: مورچه باشد، هریک چند گوسفندی...).

اطلاع دیگر ما از موران درنده زمین زر از متون جانورشناسی کهن است. مروزی (زنده در ۵۲۳ق) گونه این موران را نام می‌برد: «و فی سفالة الهند فی أقصاها أرض یقال له زمین زر... و التجار یقصدونها و لایمکنهم أن یدخلوها الا لیلاً لأن فیها من التمل الفرسان ما یبلغ عظمه عظم کلب و یأکل التأس و غیره من الحیوان» (مروزی، ۱۳۹۹: ۶۶۴/۲) و در بیان انواع موران، این «التمل الفرسان» را نیز توصیف می‌کند: «و منها التمل الكبير المرتفع الجسم التي یقال لها الفرسان» (همان‌جا).

در منابع کهن اسلامی، موران درنده طلاکاو نه تنها به هند، که به زنج/زنگ/زنگبار نیز منسوب شده‌اند. قزوینی «زیادی طلا» را از عجایب زنج دانسته است (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۰) و همو می‌نویسد که طلای سفالی در میان تجار به‌خوبی معروف است «و سفاله شهری است در آخر ولایت زنگبار و معدن طلا در آن‌جا باشد» (همان، ۸۸). اما از کهن‌ترین منابع که به موران طلاکاو زنگی اشاره کرده، باید به عجایب هند (عجائب الهند بره و بحره) از قرن چهارم هجری، اشاره کرد. مؤلف از اسمعیلیه ناخدا نقل می‌کند که در نواحی علیای زنگ (متن عربی: سفالة الزنج)، در شنزارها، معادن طلاست و اهالی گاه در حین حفر به لانه‌هایی مانند لانه مورچه برمی‌خورند که از آن‌ها مورانی به بزرگی گربه بیرون می‌آیند و اهالی را می‌خورند (رامهریزی، ۱۳۴۸: ۵۲). این موران، پسین‌تر در عجایب‌نامه‌ها نیز ذکر شده‌اند؛ چنان‌که طوسی می‌نویسد: «به زنگبار جزیره‌ای است بر آن زر روید، مانند زبان گاو. آن‌جا مورچه بود بزرگ؛ چنانک شکم آدمی بدر» (طوسی، ۱۳۴۵: ۱۴۴). ابن محدث تبریزی نام این مورچه زنگباری را «سگ»! دانسته، راه‌گذر از آن‌ها را نوشته است: «هرکس بدان راه خواهد رفتن، جانوری است مانند موش، از آن یکی را با خود ببرید و آن مورچگان همه از بوی او بگیرزند و آن مردم به سلامت بگذرند» (ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۱۲۲). علاوه بر این متون شرقی، در قرن هفتم میلادی، اسقف ایزیدور (Bishop Isidor)، در کتاب اتیمولوژی (Etymologiae) خود، به شکل مختصر به موران طلاکاو اشاره کرده و جای آن‌ها را در اتیوپی دانسته است (Reimer, ۲۰۰۶: ۱۷۱). در بعضی نسخه‌های موسوم به فیزیولوگوس (Physiologus) (گونه‌ای از متون اخلاق مسیحی) نیز منشأ این داستان مصر دانسته شده است (ibid: ۱۷۳).

در بعضی منابع غربی قرون وسطی هند و افریقا به جای یکدیگر به کار رفته‌اند. باید خاطر نشان ساخت که دو شهر به نام سفاله می‌شناسیم که یکی سفالة الهند است و دیگری سفالة الزنج (از شهرهای زنگ/زنگبار) در افریقا، که به طلا مشهور است (برسوی، ۱۴۲۷ق: ۳۸۸)؛ دور نیست که این دو شهر در بعضی منابع با هم خلط شده باشند.

این موران عظیم‌الجثه آنقدر جالب توجه بودند که از قدیم‌ترین روزگار به عنوان نفائس شاهانه توصیف شده‌اند: هرودوت می‌نویسد که شاه ایران چندتا از این موران را در اختیار داشت (هرودوت، ۱۳۸۹: ۴۰۴/۱)؛ آریان (Arian)، مورخ یونانی در قرن دوم میلادی، در ایندیکا (Indika) از نئارخوس (Nearchos)، دریاسالار ناوگان اسکندر، نقل می‌کند که او چندین پوست از این موران را که به اردوگاه آورده بودند، دیده است (به نقل از: ۱۶: Wittkower, ۱۹۴۲)؛ پوست‌هایی که شبیه به پوست پلنگ بودند (Strabo, ۱۹۶۷: ۴۴. ۱. ۱۵. p ۷۷). در سال ۳۰۶ هجری احمد بن هلال، امیر عمان، از جمله هدایایی که برای المقتدر عباسی فرستاد، مورچه سیاهی مانند (متن عربی: فی قدر) گربه بود که پیچیده به زنجیر در قفس آهنین نهاده بودند. این مورچه در راه مُرد؛ اما جسدش را مومیایی کرده، به بغداد رساندند (نک. رامهریزی، ۱۳۴۸: ۵۲) و مروزی با توصیف گونه‌ای از این مورچه‌ها، از هدیه شاخ آن! به سلطان سنجر نوشته است: «و من فرسان التمل الکبار نوع له قرون کبار متشعبة شبیهة بقرون الأیائل، سود اللون عظمی العجم و کثا نستعید ذلک حتی حمل الی حضرة السلطان [سنجر بن] ملک شاه قرن واحد من قرونها...» (مروزی، ۱۳۹۹: ۶۶۵/۲). آخرین نمونه در سال ۱۵۵۹ میلادی است که نماینده امپراتور مقدس روم، اوژییه دو بوسبک (Ogier de Busbeq) (۱۵۲۲-۱۵۹۲م) گزارش داد که در ۱۵۵۹ میلادی سلطان عثمانی، سلیمان قانونی، به عنوان هدیه از شاه طهماسب «مورچه‌ای هندی» دریافت کرده که حیوانی نسبتاً وحشی بوده است! (Reimer, ۲۰۰۶: ۱۷۵).

قابل توجه است که علاوه بر بن‌مایه موران عظیم‌الجثه درنده، بن‌مایه مرتبط دیگر، یعنی «رویدن زر» در این‌جا بیان شده است: موران درنده ساکنان زمین زر هستند و خاصیت این زمین، «رویدن زر» در آن است؛ چنان‌که مروزی ضمن داستان موران درنده، می‌نویسد: «زمین زر، أى أرض الذهب، ینبت فیها الذهب کما ینبت الکلا» (مروزی، ۱۳۹۹: ۶۶۴/۲) و نیز اسدی طوسی سروده است:

...همان مورچه بُد مه از گوسپند	که در مرد جستی چو شیر نژند
ازو بر پُیی هر که بشتافتند	نشیمش را کسان زر یافتند
همه زر او چون گیاه شاخ شاخ	چه بر شیخ برسته چه بر سنگلاخ

(اسدی طوسی، ۱۳۵۴: ۱۷۰)

این زمین زر گاه به عنوان بن‌مایه‌ای مستقل مطرح و جای آن اغلب در افریقا ذکر شده است؛ چنان‌که در داستان اسکندر است: «...کوهی بلند دیدند که همچنانک ما را نبات برآید از زمین، ایشان را زر برآمدی از آن کوه» (طرسوسی، ۱۳۷۴: ۵۶۲/۲) و یا در منظومه کوش‌نامه، در توصیف سرزمین بجه و نوبه در جنوب مصر، از زر رسته آن یاد می‌شود:

همان زر بروید بسان گیاه	گیاه همه مایه کیمیا
-------------------------	---------------------

(ایران‌شان بن ابی‌الخیر، ۱۳۷۷: ۵۴۳)

به راه اندرون زر رُسته بیافت	که از ریگ همچون چراغی بتافت
------------------------------	-----------------------------

(همان: ۵۷۹)

به نظر می‌رسد که دست‌کم در سده‌های پنجم و ششم هجری، رُستن زر، مضمون خیال‌انگیز آشنایی در میان ادیبان بوده باشد: مروت تو مرا گر به ارز من بخرد / مگر به روی زمین زر دمد به جای گیا

(مختاری، ۱۳۴۱: ۱۵)

شاهها زمین ملک تو را زر نبات باد	چون آسمانت بر سر عالم ثبات باد
----------------------------------	--------------------------------

(فلکی، ۱۳۴۵: ۹۳)

پیش‌تر از طوسی، که جای زمین زر را در «زنگبار» گفته و سراینده کوش‌نامه که در «نوبه و بجه» دانسته است، قول ابن فقیه همدانی است که بلاد غانه (در سودان) را رُستن‌گاه زر نوشته است: «و بلاد غانة نبت فيها الذهب نباتاً فی الرمل، كما نبت الجزر و یقطف عند بزوغ الشمس» (ابن فقیه، ۱۴۱۶ق: ۱۳۸) که پسین‌تر بدون اشاره به منبع، در متون جغرافیایی نقل می‌شود؛ چنان‌که بکران از «زر خودروی یعنی از زمین رُسته» در «غانه» مغرب نوشته است (بکران، ۱۳۴۲: ۹۳) و قزوینی ترجمه قول ابن فقیه را درباره «بلاد التبر» در جنوب مغرب نوشته است: «طلا در ریگزار این مملکت چنان روید که گزر در ولایت ما و اهل این بلاد، در اول طلوع آفتاب از منازل خود بیرون آمده، طلا را از زمین‌های ریگ حاصل نمایند» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۴). جوهری نیشابوری نیز در جواهرنامه نظامی (تألیف در ۵۹۲ هجری) به نقل از «معمدان بسیار» حکایت می‌کند که «در زمین مغرب بیابانی است که در آن بیابان موضعی است که آن را نکروور خوانند که آن‌جا زر از زمین می‌روید همچنان‌که نبات‌های دیگر» و سپس شرحی از مسیر دشوار آن بیان می‌کند (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳: ۳۰۶). یادآوری این نکته اهمیت دارد که در میان آثار منسوب به ارسطو از رساله «نبت الذهب» نام برده‌اند (ابن زولاق، ۱۴۲۰ق: ۱۷) که نگارنده را به آن دسترس نشد.

اشاره به زمان حصول طلا در هنگام طلوع نیز مورد توجه بوده است: مؤلف داراب‌نامه ضمن توصیف «دشت زر» می‌نویسد: «در آن دشت چندانک روز بودی آن دشت جمله زر نمودی و سنگ و کلوخ آن دشت جمله زر نمودی و چون آفتاب فرورفتی به حکم خدای تعالی آن جمله خاک و سنگ نمودی» (بیغمی، ۱۳۴۱: ۷۴۷/۲). این تصرّف خیال‌انگیز، که سرچشمه آن محتملاً اشاره ابن فقیه است، مورد توجه ابوریحان بیرونی بوده است: «و قد یضاف الی ما قلنا أساطیر أخرى من نبت الذهب فی تلک البراری...» و سبب آن را بیان می‌کند: زمین‌ها و دشت‌های سودان، همه از رسوبات سیلاب‌های کوه‌های قمر و کوه‌های جنوبی است که طلا دارند. آب، قطعات بزرگ طلا را با خود به شکل مهره‌هایی می‌آورد و به همین دلیل آن‌جا را زمین زر می‌گویند. ظاهر شدن طلا در هنگام طلوع آفتاب نیز به دلیل نور و شدت گرماست؛ به‌ویژه اگر بر روی طلای خالص شبنم باشد، درخشش آن افزون می‌شود (نک. ابوریحان بیرونی، ۱۳۷۴: ۳۹۳-۳۹۲). نشان این تصوّر را تا روزگار اخیر می‌یابیم: بعضی اهالی روستای «کوه زر»، از توابع شهرستان شوشتر، به درخشش کوه آن دیار به هنگام سحر باور دارند.

بن‌مایه موران درنده و زر رسته، تا عصر صفویه در واپسین عجایب‌نامه‌ها عیناً ذکر می‌شد (نک. فزونی استرآبادی، ۱۳۹۸: ۱۲۵۶/۲) و حتّی با تفاوت‌هایی در جزئیات، ذیل لغت «شتر مور» در فرهنگ مشهور برهان قاطع نیز راه یافت: «گویند در جنگلی از جنگل‌های مغرب زمین، درختی هست که برگ‌های آن کار اکسیر می‌کند و در آن جنگل مورچه‌ای نیز می‌باشد به بزرگی بزغاله بزرگی و گوساله کوچکی. کسی که بدان جنگل درآید، مورچگان بدو آویزند و در یک لحظه پاره پاره‌اش کنند» (برهان، ۱۳۶۲: ۱۲۵۳/۳) و هم‌یادی از آن در قصّه‌ها باقی ماند (برای نمونه، نک: درویشیان و خندان، ۱۳۷۸: ۲۵/۲).

باور به موران و دیگر جانوران بیش از اندازه طبیعی‌شان در میان دانشوران قدیم منتقدینی هم داشت؛ کسانی که تنها به نقل عجایب نمی‌پرداختند، بلکه گاه با دیده تردید به آن‌ها می‌نگریستند. از آن جمله مؤلف هفت کشور با ذکر نمونه کرم عظیم‌الجثه بم، می‌نویسد: «... این معقول نیست؛ زیرا که هر هیولای جانوری که ماده اصل جبلت آن اندک باشد، بزرگ نشود و خلقت و جثه آن نسبت با ماده‌ای بود که از آن پدید آمده باشد؛ مثلاً هر گوسفندی به هیأت شتری نشود و گنجشکی چون ماکیان نگرده» (هفت کشور، ۱۳۵۳: ۵۴-۵۵).

۳-۱-۲- موران طلاکاو زمین زر در سنت تاریخی - جغرافیایی یونان و روم

درباره موران طلاکاو زمین زر، کهن‌ترین منبع، کتاب سوم تواریخ از هرودوت (Herodotus) (۴۸۴؟ - ۴۲۵؟ ق. م) است. او به نقل از منابع ایرانی می‌نویسد که قبیله‌ای از هندیان، مجاور شهر کاسپاتوروس (در تعلیقات، ص ۴۱، به احتمال، این شهر مولتان،

در پنجاب پاکستان دانسته شده است) و منطقه پکتی‌ها با شیوة زندگی مانند باکتریانی‌ها [بلخیان] زندگی می‌کنند که ستیزه‌جوترین هندیان‌اند. آن‌ها در پی یافتن طلا به شنزارهای مجاور می‌روند. در این شنزارها مورچه‌هایی زندگی می‌کنند که از سگ کمی کوچک‌تر و از روباه بزرگ‌ترند. آن‌ها با حفر زمین، شن و ماسه حاوی طلا را به سطح می‌آورند و هندیان برای جمع‌آوری آن با شتران تندرو به آن‌جا می‌روند؛ یک شتر ماده که تازه زایمان کرده و مرد سوار بر اوست و دو شتر نر در طرفین. آن‌ها به گونه‌ای می‌روند که در گرم‌ترین اوقات روز به آن‌جا برسند؛ زمانی که گرمای هوا مورچه‌ها را به حفره‌هایشان می‌کشاند. هندیان به محض رسیدن، کیسه‌ها را از شن و ماسه پر می‌کنند و با شتاب می‌گریزند؛ زیرا موران با بوی هندیان بیرون آمده، در پی ایشان می‌روند و اگر به موقع نگریزند، نابود خواهند شد. شتران ماده به شوق دیدار فرزندان‌شان از دویدن باز نمی‌مانند؛ اما نرها به‌زودی خسته می‌شوند که آن‌ها را یکایک باز و رها می‌کنند (هرودوت، ۱۳۸۹: ۴۰۴/۱-۴۰۵). هرودوت دو بار ذکر کرده که این داستان را به نقل از پارسیان می‌گوید. نزدیک‌ترین ارجاع زمانی به هرودوت، اشاره‌ای است به «طلاهای هندی» در آنتیگونه سوفوکل (Antigone of Sophocles)، که با توجه به دیدار سوفوکل و هرودوت در آتن، محتملاً مأخوذ از داستان موران طلاکاو هندی است (Reimer, ۲۰۰۶: ۱۶۸).

پس از هرودوت، استرابو (Strabo) (۶۴ ق. م - پس از ۲۱ م) در جغرافیای خود، با استناد به مگاستنس (Megasthenes) (د ۲۹۰ ق. م)، مورخ و جغرافی‌دان یونانی، به توصیف این موران زمین زر پرداخته است. مگاستنس، که سفیر سلوکوس یکم نیکاتور (Seleucus I Nicator) در دربار پادشاه هند بوده، می‌نویسد که در منطقه داردای (Dardæ) هند، فلات وسیعی وجود دارد که معدنچیان آن مورچه‌ها هستند؛ حیواناتی که از روباه کوچک‌تر نیستند و بسیار سریع‌اند. آن‌ها در زمستان سوراخ‌هایی حفر می‌کنند و خاک حاوی گرد طلا را انباشته می‌کنند. مردمان مجاور با حیوانات باربر، مخفیانه به آن‌جا می‌روند؛ زیرا اگر آشکارا بروند، موران با آن‌ها می‌جنگند و نابودشان می‌کنند. آن‌ها تکه‌های گوشت را در جای‌های مختلف قرار می‌دهند تا موران بخورند. وقتی موران از اطراف سوراخ‌ها دور شدند، آن‌ها گرد طلا را برداشته، بدون دانستن چگونگی ذوب آن، به هر قیمتی به تاجران می‌فروشند (Strabo, ۱۹۶۷: ۱۵. ۴۴. pp ۷۵-۷۷) و نیز نک. (McCrindle, ۱۸۷۷: pp ۹۴-۹۵).

پلینی مهتر (Pliny the Elder) (۲۳/۲۴ م - ۷۹ م) نیز مانند مگاستنس در تاریخ طبیعی (Natural History) خود به موران درنده شمال هند، که ساکنانش دارد نامیده می‌شوند، اشاره می‌کند و این که بومیان در تابستان، زمانی که موران از شدت گرما در لانه‌هایشان هستند، به آن‌جا می‌روند، خاک طلاآلود را می‌ربایند و با شتران تندرو می‌گریزند. در توصیف پلینی رنگ این موران شبیه گربه و اندازه‌شان به بزرگی یک گرگ مصری است (Pliny, ۱۸۸۵: ۱۱. ۳۶. p ۵۰۱). پلینی همچنین به شاخ یکی از این موران در معبد هرکول در اریتره اشاره می‌کند (ibid)؛ گفتنی است وال پیشنهاد می‌دهد که «coria» به معنی پوست، جایگزین «cornua» به معنی شاخ شود (Cardell, ۲۰۱۵: ۸).

۳-۱-۳- موران طلاکاو زمین زر، از افسانه تا واقعیت

اکتشافات سده اخیر، بعضی عجایب مذکور در متون باستانی را باورپذیر کرده است؛ مواردی که تا قرن‌ها در دیگر متون شبه‌علمی، به زبان‌های مختلف تکرار شده و هم تا به امروز دستمایه خیال‌پردازی نویسندگان شده‌اند. هر پژوهش تازه وجه ناشناخته‌ای از این داستان شگفت‌انگیز را روشن کرده است: تعیین حدود تقریبی زمین زر در نواحی هیمالیا (شمال پاکستان)، پیشنهاد قوم مینارو به عنوان مردمان داردای مذکور در متون یونانی-رومی کهن، پیشنهاد گونه‌ای از مارموت‌های هیمالیایی به عنوان موران طلاکاو درنده و تعیین معانی برای کلمه سانسکریت پبلیک در مهابهاراتا در ارتباط با موران طلاکاو. تفصیل این موارد به قرار ذیل است:

میشل پیسل (Michel Peissel) (۱۹۳۷-۲۰۱۱ م)، کاشف و انسان‌شناس فرانسوی، در ۱۹۸۴ میلادی کتابی با نام «طلای مورچه‌ها، کشف الدورادوی یونانی در هیمالیا» منتشر کرد که مورد توجه رسانه‌ها قرار گرفت. او در آن‌جا مدعی شد که منطقه مورد

اشاره هروودوت در هند، درواقع دشت دانسار (Dansar) واقع در ایالت بالتستان (Baltistan) در شمال پاکستان و در نزدیکی خطوط مرزی مورد مناقشه هند و پاکستان است؛ فلاتی بلند مشرف بر رودخانه ایندوس. در دو طرف رودخانه روستاهای قوم مینارو (Minaro) قرار دارد. پیسل در سمت هندی مرز با میناروها دیدار کرد و شنید که نیاکان آن‌ها خاک حاوی طلا را از لانه‌های مارموت‌های هیمالیا جمع می‌کرده‌اند. چهارده سال طول کشید تا پیسل به سمت پاکستانی برود و از روستاهای مینارو دیدار کند. پیسل در آن‌جا نیز همین داستان را شنید و سرانجام به دشت دانسار راه یافت و از نزدیک خاک‌های ریخته شده در اطراف لانه مارموت‌ها را دید که حاوی ذرات طلا بودند. بر این اساس، پیسل، دشت دانسار را همان زمین زر و مردم مینارو را همان قوم داردای موصوف در منابع کهن دانسته است. دیگر این که پیسل معتقد است که تبدیل مارموت به مورچه، ناشی از دریافت نادرست هروودوت از زبان فارسی بوده است. از آن‌جا که هروودوت فارسی نمی‌دانسته، احتمالاً کلمه قدیم فارسی برای «مارموت» را با «مورچه کوهی» اشتباه گرفته است؛ بنابراین، مورچه‌های غول‌پیکر، درواقع مارموت‌هایی از خانواده *marmota caudata* (Rodentia Sciuridae) هستند که در تبت زندگی می‌کنند (برای نقد آرای پیسل و اطلاع از کاشفان متقدم که در قرون نوزدهم و اوائل بیستم به ارتباط ناحیه مذکور با زمین زر هروودوت اشاره کرده‌اند: Rizvi and Kakpori, ۱۹۹۸: pp ۱۴۷-۱۳۱. گفتنی است محمد اشرف، که با پیسل دیدار داشته، سفرنامه او را خیالی دانسته است: Cardell, ۲۰۱۵: pp ۱۵-۱۶. برای اطلاع بیش‌تر از نظر محمد اشرف: <https://www.jammu.com/ladakh/article-drokhpas-and-the-ants-gold-۲.php>)

توماس ریمر (Thomas Reimer) در مقاله «بزرگ‌تر از روباه‌ها - اما کوچک‌تر از سگ‌ها، مورچه‌های طلاکاو هروودوت» (۲۰۰۶م)، اشاره دارد که در ادبیات جهان، از قرن پنجم پیش از میلاد تاکنون، در بیش از ۱۶۰ منبع از این موران زمین زر یاد شده است و مقاله او تنها می‌تواند به عنوان چکیده‌ای گسترده از منابع به شمار آید. او به ظاهر موصوف مارموت‌های هیمالیایی اشاره کرده (مطابق با آن‌چه درباره موران طلاکاو زمین زر گفته‌اند)، دلیل این داستان را بیان می‌کند: در بیابان‌های غربی تبت، مارموت‌ها با خز خال‌دار نارنجی - قهوه‌ای خود (به تعبیر نثارخوس: مانند پلنگ) از لحاظ جثه بزرگ‌تر از روباه اما کوچک‌تر از سگ (مانند توصیف هروودوت) هستند. آن‌ها در هنگام حفر لانه، مواد معدنی را به سطح زمین می‌آورند و جویندگان طلا با ساختن و پراکندن داستان‌های ترسناک از موران درنده زمین زر می‌کوشیدند تا رقبای خود را از این منابع طلا دور کنند. علاوه بر این، در سده اخیر، در مناطق مختلف جهان، مواردی در ارتباط با یافتن معادن طلا و الماس از طریق حشرات و جویندگان گزارش شده است (Reimer, ۲۰۰۶: pp ۱۷۶-۱۷۸).

مونیک کاردل (Monique L. Cardell) در مقاله «هروودوت و مورچه‌های طلاکاو» (۲۰۱۵) پس از ذکر گزارش هروودوت، استرابو و پلینی از داستان موران طلاکاو، اشاره می‌کند که در سده نوزدهم میلادی پژوهشگران این موضوع را به نحوه تلفظ و معانی متفاوت کلمه در زبان‌های مختلف ارتباط داده‌اند؛ هرچند به دنبال یک پستاندار بیابانی به جای موران درنده بودند. در ۱۸۹۲ میلادی، سر ویلیام ریچوی (Sir William Ridgeway) می‌نویسد در مه‌بهاراتا، آن‌جا که از طلای آورده شده توسط مورچگان یاد می‌کند، کلمه پپیلیکا (pipilika) را به کار می‌برد؛ این کلمه احتمالاً به نوعی مارموت اشاره دارد که تا به امروز در جوامع بزرگ بر روی فلات‌های شنی تبت زندگی می‌کند. سرانجام، کاردل نیز با ذکر نظرات کارشناسان زبان‌های فارسی میانه و سانسکریت نتیجه می‌گیرد که دو کاربرد متفاوت پپیلیکا در مه‌بهاراتا، یکی به ریزه‌های طلا و دیگری به جانوری که آن‌ها را با حفر لانه استخراج می‌کند، اشاره دارد که آن را به عنوان نوعی جوینده بیابان‌های شنی و طلاخیز منطقه هیمالیا می‌شناختند.

۳-۲- آدمک‌های ستیزه‌جو

۳-۲-۱- آدمک‌های ستیزه‌جو در متون ایرانی - اسلامی

حضور آدمک‌هایی به اندازه یک ذراع یا کمتر را به‌ویژه در متون جغرافیایی کهن می‌یابیم؛ آن‌جا که سخن از جزایر ناشناخته و عجائب‌المخلوقات می‌شود. نشان‌گونه‌های متعددی از این آدمک‌ها را در منابع مختلف می‌توان یافت:

قزوینی در آثارالبلاد و اخبارالعباد ذیل «جزیره القصار»، از جزایر زنج، حکایتی به نقل از یعقوب بن اسحاق السراج بیان می‌کند. یعقوب به نقل از راوی ناشناس می‌گوید که در سفر دریا، کشتی شکست و به جزیره‌ای افتاد که قامت ساکنانش به اندازه دو ذراع (متن عربی: ذراع) بود و اغلب یک چشم داشتند. روزی مرغانی سیاه (متن عربی: غرائق) دیدم که به جنگ ایشان آمدند و به منقار، چشم آن مردم را معیوب می‌کردند. من با چوب آن مرغان را تاراند. آن‌ها پس از این، مرا اکرام کردند تا از آن‌جا رفتم. سپس به نقل از الحيوان ارسطو می‌نویسد که غرائق از خراسان به مصر می‌روند و در آن‌جا با مردمانی که قامتشان دو ذراع (متن عربی: ذراع) است، می‌جنگند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۷۲-۷۳ و نیز: قزوینی، ۱۹۹۸م: ۳۲). قزوینی این حکایت را عیناً در تألیف دیگرش با نام عجائب‌المخلوقات نقل کرده است (نک. قزوینی، ۱۳۶۱: ۱۲۸). پسین‌تر، ابن وردی (۶۹۱-۷۴۹ق) نیز همین را محتملاً از روی قزوینی نقل کرده است (ابن وردی، ۱۴۲۸ق: ۲۳۴). انصاری دمشقی (د. ۷۲۷ق) از ساکنان جزیره عور در دریای زنگ می‌نویسد که خرداندام و سیاه‌پوست‌اند و پرندگانی به نام غرنوق (متن مترجم: کلنگ) کشت آن‌ها را تباه می‌کنند و چشمانشان را برمی‌کنند. او سخن ارسطو را تکرار می‌کند (انصاری دمشقی، ۱۳۵۷: ۲۷۳).

در نیمه سده ششم هجری، طوسی در عجائب‌المخلوقاتش (تألیف مابین ۵۵۵-۵۶۲ق) این غرائق را در ارتباط با یاجوج و مأجوج معرفی می‌کند: «غرائق، مرغانی‌اند ملون از جانب مشرق آیند و به ساحل نیل باشند و جنگ کنند با یاجوج و مأجوج» (طوسی، ۱۳۴۵: ۵۳۵). کمتر از یک قرن بعد نیز ابن محدث تبریزی در عجایب الدنيا (تألیف در ۶۱۷ق) شبیه به این مطلب را می‌نویسد: «در مشرق مرغانی‌اند ایشان را غرائق گویند. هر سال با یاجوج و مأجوج جنگ کنند و ایشان را کور گردانند...» (ابن محدث تبریزی، ۱۳۹۷: ۲۲). یادآور می‌شود که عجایب‌المخلوقات طوسی از منابع ابن محدث تبریزی بوده است. اما محتملاً سرچشمه یکی دانستن آدمک‌های مذکور با یاجوج و مأجوج آن است که در منابع کهن، یاجوج و مأجوج آدمک تصویر شده‌اند: سلام ترجمان در زمان خلافت واثق بالله عباسی (سال ۲۳۲ هجری) در سفری اکتشافی برای یافتن سد ذوالقرنین به دریند و قفقاز می‌رود. در گزارش او بنا بر نقل ابن خردادبه (د. ح ۳۰۰ق) می‌خوانیم: «گفته‌اند که یاجوج بلندتر از مأجوج و بلندی قامت یکی از ایشان میان یک ذراع تا یک ذراع و نیم کمتر یا بیش‌تر است» (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۱۴۱) و سلام چون به سد می‌رسد، اندازه این قوم را در نظر کسانی که آن‌ها را دیده‌اند، یک وجب و نیم نقل می‌کند (نک. همان: ۱۴۴). این داستان در منابع متعدّد جغرافیایی آمده است و این که قرن‌ها بعد قزوینی می‌نویسد «یاجوج و مأجوج را قامت به قدر یک وجب و نیم است...» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۸۱) گویا از همین جاست. گفتنی است که محمد بن نجیب بکران، گرچه از آدمک‌های چهار بدستی جزیره رامی یاد می‌کند، اما با اشاره به داستان سلام مترجمان، خود منکر آدمک‌های پشت سد می‌شود: «... و آن‌جا حیوان بسیار است بر شکل آدمی، اما خردتر و آن که گویند یک بدست باشند، اصلی ندارد... و بالای ایشان دو گز باشد یا کمتر» (بکران، ۱۳۴۲: ۱۱۱).

منبع دیگر برای این یکی دانستن را باید خبری مربوط به یاجوج و مأجوج دانست که در منابع بسیار قدیم‌تر ذکر شده است. پیامبر (ص)، از حال ذوالقرنین خبر می‌دهد که ملکی او را بر آسمان برد و از جمله چیزهایی که دید: «... فوجد أمة من الغرائق یقاتلون القوم القصار». این خبر را یحیی بن سلام (د ۲۰۰ق) و ابن عبدالحکم مصری (ح ۱۸۵ - ۲۵۷ق) تا ابن جوزی (د ۵۹۷ق)

و دیگر فقها و مفسرین نقل کرده‌اند (نک. یحیی بن سلام، ۱۴۲۵ق: ۲۰۶/۱؛ ابن عبدالحکم، بی‌تا: ۳۷؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲ق: ۲۸۹/۱)؛ در داستان اسکندر نیز یاجوج و ماجوج به شکل آدمک توصیف شده‌اند:

فزون نیست بلای‌شان یک بدست از آزارشان زندگی مان بد است...

(فردوسی، ۱۳۸۴: دفتر ششم، ۹۷-۹۸)

داستان اسکندر با این قوم، در دیگر منابع تاریخی ذکر شده است: «باز به طایفه‌ای رسیدند عظیم قصیرالقامة...» (تجارب الامم، ۱۳۷۳: ۱۶۲)، که همان توصیف یاجوج و ماجوج است (نک: ابن فقیه، ۱۴۱۶ق: ۵۹۴) (برای منابع حدیثی درباره ظاهر یاجوج و ماجوج، به‌ویژه آدمک بودن آنها، نک: Van Donzel & Schmidt, ۲۰۰۹: pp ۶۶-۶۷)؛ بنابراین در متون اسلامی، «قوم قصار» مندرج در خبر، یاجوج و ماجوج که یک وجب و نیم‌اند و باشندگان در ساحل نیل که با غرائق می‌جنگند (بنابر قول ارسطو)، همه یکی در نظر گرفته شده‌اند.

حضور آدمک‌هایی مرموز را در جزایر صنجی چین می‌یابیم. در متون جغرافیایی کهن دریای هفتم را دریای صنجی نامیده‌اند که در نزدیکی چین است و گویا امروز «دریای مجاور سواحل شرقی ویتنام» (رامهرمزی، ۱۳۴۸: ۱۶۲، توضیح مترجم) شناخته می‌شود. بنابر قول ابن فقیه (د. ح ۳۳۰ یا ۳۴۰ هجری) در البلدان (تألیف ۲۹۰ هجری)، چون دریا ناآرام شود، شاهنگام، آدمک‌های چهاروجبی که مانند کودکان زنگی (سیاه) هستند، از دریا به کشتی می‌آیند و در آن می‌گردند، بی‌آن که آزاری برسانند و سپس به دریا بازمی‌گردند. این آمدن را نشان وزیدن باد سختی به نام خَب می‌گیرند که ملاحان برای آن مهیا می‌شوند (ابن فقیه، ۱۴۱۶ق: ۶۸). تقریباً در همان روزگار، مسعودی (د. ۳۴۵ یا ۳۴۶ق) در مروج الذهب و ابوزید حسن سیرافی (نیمه اول سده چهارم هجری) در اخبارالصین و الهند (مشهور به سلسلة التواریخ) این داستان را نقل کرده‌اند (مسعودی، ۱۳۸۲: ۱۵۲/۱؛ سیرافی، ۱۳۸۱: ۱۶۸). پسین‌تر داستان مذکور، با اندکی دگرگونی در جهت شگفت‌انگیزتر شدن آن، در عجائب المخلوقات طوسی بیان شده است: «طایفه سنجلی: قومی‌اند از صین از جنس یاجوج و بر ساحل دریای چین باشند؛ به‌غایت کوتاه باشند و به قعر دریا روند و شب بر فراز آیند و در کشتی‌ها روند و بیرون آیند و کس را نیازارند...» (طوسی، ۱۳۴۵: ۴۲۶) و تا متون سده هشتم هجری تکرار می‌شود (نک. انصاری دمشقی، ۱۳۵۷: ۲۵۷).

جزیره رامی از دیگر جای‌هاست که مسکن آدمک‌های گریزپای شمرده شده است. جزیره رامی یا رامنی تحریف لامبری (Iamburi) است که نزد دریانوردان خلیج فارس به شکل لامری درآمده است. جغرافی‌نویسان اسلامی تمام جزیره شمطری (سوماترا) را به این نام می‌خواندند؛ اما در قرون بعد لامری به شمالی‌ترین قسمت جزیره و کوه‌های آن اطلاق شد (محمد ربیع بن محمد ابراهیم، ۱۳۵۶: ۲۷۶، توضیحات مصحح). قزوینی از قول محمد بن زکریای رازی (۲۵۱-۳۱۳ق) نقل می‌کند که در این جزیره مردمانی برهنه می‌زیند که سخنانشان نامفهوم است. درازی هر کدام به چهار وجب می‌رسد. آن‌ها دارای موی نرم و سرخ‌اند و از درختی به درخت دیگر جست و خیز می‌کنند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۶۸). او در دیگر تألیفش نیز این توصیف را از قول رازی بیان کرده است (قزوینی، ۱۳۶۱: ۱۰۱). منبع دیگر نزدیک به رازی، ابن خردادبه (د. ح ۳۰۰ق) است که همین مطلب را درباره ساکنان جزیره رامی نوشته است. پسین‌تر، ابوحامد غرناطی (۴۷۳-۵۶۵ق) در المعرب عن بعض عجائب المغرب، محمد بن نجیب بکران در جهان نامه (تألیف در ۶۰۵ هجری) و انصاری دمشقی (د. ۷۲۷ق) در نخبة الدهر نیز این آدمک‌های چهار وجبی را توصیف کرده‌اند (نک. غرناطی، ۱۴۲۰ق: ۲۲؛ بکران، ۱۳۴۲: ۴۱؛ انصاری دمشقی، ۱۳۵۷: ۲۵۵-۲۵۶ که آن‌ها را ساکن جزیره سلامط (صحيح: سلاط) نوشته است).

به نظر می‌رسد که این ساکنان موصوف جزیره رامی، میمون‌های خُردجته‌ای بوده باشند که توسط کاشفان نخستین، آدمک‌هایی گریزپای تصوّر شده‌اند؛ چنان‌که قرن‌ها بعد مارکو پولو (Marco Polo) (۱۲۵۴-۱۳۲۴م) از سودجویی حاصل از این تصوّر در جزیره‌های هندوستان یاد کرده است. او در توصیف جزیره باسمان، از جزایر هند، می‌نویسد که در آن‌جا نوعی میمون نسبتاً کوچک، که کم و بیش شبیه انسان است، وجود دارد. این میمون را می‌گیرند و خشک می‌کنند و به عنوان آدمک به مناطق دیگر می‌فرستند. نویسنده، وجود آدمک‌ها را در هند و مناطق دیگر انکار می‌کند (نک. مارکو پولو، ۱۳۵۰: ۲۵۳-۲۵۴).

۳-۲-۲- آدمک‌های باستانی ایران

در متون مرتبط با فرهنگ ایران باستان بارها از آدمک‌ها یاد شده است. آن‌ها نه تنها چهره‌ای اهریمنی ندارند، بلکه تصویری نیکو را در خاطر تداعی می‌کنند. آدمک‌ها در سه متن درخت آسوریگ، یادگار زیریان و بندهش ذکر شده‌اند.

-----*****-----

در منظومه درخت آسوریگ، که اصل آن از روزگار پارتی است، از آن‌ها به عنوان مردمانی دورتر از خونیرث/خونیرس و ایرانویج، در کنار عجیب‌الخلقه‌ها: ورچشمان و سگساران، یاد شده است: «کوه به کوه شوم/ (در) کشور (های) بزرگ بوم [زمین]/ از مرز هندوان/ تا ورکش زره [زمین]/ مردمی، نه از یک نژاد/ که می‌مانند در سراسر بوم/ یک وجبی و برچشم/ که چشم (شان) برآمده است...» (درخت آسوریگ، ۱۳۸۶: ۷۳). در بندهش، متنی به زبان پهلوی از اواخر دوره ساسانی (تدوین نهایی در سده سوم هجری)، «آب زَوَنگَل که بالا (یش) شش برابر میانه بالایان است و بدستی که بالا (یش) یک ششم میانه بالایان است» در شمار ۲۵ گونه مردمی‌اند که از تخم کیومرث پدید آمده‌اند (دادگی، ۱۳۸۰: ۸۳) و در جاماسپی (یادگار جاماسپ)، متنی در حوزه پیشگویی و مکاشفات زردشتی از قرون آغازین اسلام، گشتاسپ‌شاه از جاماسپ درباره عجیب‌الخلقه‌هایی می‌پرسد که بدستیان نیز در شمار آنان هستند؛ جاماسپ دیگر عجیب‌الخلقه‌ها را اهریمنی توصیف می‌کند، اما درباره بدستیان پاسخ می‌دهد: «کشور بدستیان کوچک است و خود نیز به تن کوچک‌اند، لیک چیره‌دست و زیرک، [خوب] پرستار و [خوب] بنده‌اند. به سوی هر مرزند. همواره با برگوشان به بگو مگو و ستیز و کارزارند. آنگاه که میرند، برخی به بهشت و برخی به دوزخ روند» (جاماسپی، ۱۳۹۹: ۱۷۰).

دومنیکو آگوستینی (Domenico Agostini) که درباره عجیب‌الخلقه‌ها در این متون پژوهش کرده، معتقد است که توصیف انسان‌شناختی از آدمک‌ها، به عنوان خدمتکارانی چیره‌دست و زیرک، که اغلب پیرو اهورامزدا هستند، در جای دیگر یافت نمی‌شود و محتملاً به فعالیت ایشان در دربارهای ایران اشاره دارد و یا این که وام ادبی از سنت‌های مصری و یونانی است؛ چرا که بنابر گزارش‌ها، ایشان در آن دربارها و جوامع فعالیت بسیار داشتند. آگوستینی برای این قول خود به کتزیاس استناد می‌کند (Agostini, ۲۰۱۹: ۸۱۳). کتزیاس (Ctesias) (سده ۵ ق. م) در ایندیکا (The Indika) پیگمی‌های هندی را یک و نیم الی دو ذراع (بلندترین آن‌ها) می‌نویسد و این که تیراندازان ماهری هستند، عدالت‌پیشه‌اند و از قوانین هندی‌ها پیروی می‌کنند (Nichols, ۲۰۱۱: ۵۰). آگوستینی در این‌جا آدمک‌های افسانه‌ای را با کوتاه‌قامتان یکی دانسته است. با توجه به توصیف متون مذکور از آدمک‌ها (از لحاظ جثّه) و نیز ذکر نام ایشان در کنار عجیب‌الخلقه‌های افسانه‌ای مانند ورچشمان، سگساران و ... به نظر نمی‌رسد که بتوان این دو را یکی تصوّر کرد.

۳-۲-۳- حضور پیگمی‌های افریقایی در سنت فرهنگی یونانی و رومی

مشهورترین داستان آدمک‌ها در غرب باستان، درباره ستیز پیگمی‌ها (Pygmy؛ به یونانی: Πυγμαῖοι, Pygmaioi) و کلنگ‌هاست (crane) که پسین‌تر با ترجمه آثار ارسطو (Aristotle) (۳۸۴ ق. م - ۳۲۲ ق. م) در منابع اسلامی نیز راه یافته است. در فرهنگ یونان

و روم باستان تا قرون وسطی، پیگمی‌ها آدمک‌هایی به اندازه یک ذراع تصور می‌شدند که در هند و یا حاشیه نیل، در جنوب مصر زندگی می‌کردند. کهن‌ترین منبع که به پیگمی‌ها اشاره دارد، ایلید (سروده سده ۸ ق.م) از هومر (Homer) است. در آغاز سرود سوم این کتاب آمده است: «... تو گفتی بانگ و هیاهوی دسته‌ای از کلنگان بود که از سرمای زمستانی و سیل‌های آسمانی می‌گریزند و با فریادهای بلند از دریای سرکش می‌گذرند و چون از آسمان فرود می‌آیند، نبردی هراس‌انگیز می‌کنند و ویرانی و مرگ را بر سر نژاد پیگمه فرود می‌آورند» (هومر، ۱۳۳۴: ۶۷). سرچشمه این مضمون را، که تا قرن‌ها بعد در متون یونانی و رومی تکرار شده، اینگونه دانسته‌اند: دختری زیبا به نام اونئوئه (oene) در آن سرزمین به دنیا آمد که به واسطه غرورش خدایان را تحقیر می‌کرد. او به همسری یکی از پیگمه‌ها درآمد و پسری به دنیا آورد. یکی از خدایان به علت این بی‌احترامی، اونئوئه را به کلنگ (متن مترجم: لک‌لک) تبدیل کرد. او به شکل پرنده کوشید تا پسرش را که در میان پیگمی‌ها بود، برآید؛ اما آن‌ها با فریاد و سلاح برای راندن پرنده مزبور کوشیدند. منشأ دشمنی پیگمی‌ها با کلنگ‌ها از این داستان سرچشمه می‌گیرد (گریمال، ۲۵۳۶: ۷۹۰/۲ و نیز: اسمیت، ۱۳۸۳: ۱۶۸). آگوستینی معتقد است که اشاره به ستیز آدمک‌ها با ورچشمان، مندرج در جاماسپی محتملاً نظیره‌ای ایرانی از داستان نبرد پیگمی‌ها و کلنگ‌هاست (Agostini, ۲۰۱۹: ۸۱۳).

ساختار عجایب‌نامه‌ها را متأثر از طبیعیات ارسطو دانسته‌اند. در سه قرن اول هجری با پیدایش نهضت ترجمه، آثار متعددی از حکما و اطباء یونان به عربی بازگردانی شد، و چون عجایب‌نامه‌ها، دانشنامه‌های طبیعی و جغرافیایی بودند که از خواص و شگفتی‌های جانوران برّ و بحر و گیاهان تا خصائص کوه‌ها و رودها و چاه‌ها و... در آنها یافت می‌شد، بنابراین، متأثر از این متون مترجم علمی بودند؛ چنان که نام بعضی از این متون در عجایب‌نامه‌ها مذکور است (برای اطلاع بیشتر، نک: براتی، ۱۴۰۱: ۹۰-۹۳). استناد قزوینی در عجایب‌نامه‌اش در نقل این داستان با استناد به الحیوان ارسطو هم از اینجاست. ارسطو (۳۸۴ ق.م - ۳۲۲ ق.م) در تاریخ جانوران (History of Animals)، به داستان نبرد آدمک‌ها و کلنگ‌ها اشاره می‌کند. این کتاب در سده سوم هجری توسط ابن بطریق از سریانی به عربی ترجمه شده است و دور نیست که ترجمه‌های دیگری نیز داشته است. ارسطو می‌نویسد: «... این پرندگان از دشت‌های سکاکا (Steppes of Scythia) به مرداب‌های جنوب مصر، که نیل از آن‌جا سرچشمه می‌گیرد، مهاجرت می‌کنند و با پیگمی‌ها می‌جنگند. این افسانه نیست و درواقع نژادی از آدمک‌ها وجود دارد با اسب‌هایی کوچک که در غارها زندگی می‌کنند» (Aristotle, ۱۹۱۰: vol ۴. ۸. ۵۹۷). گفتنی است پیش از ارسطو، هرودوت (۴۸۴؟ - ۴۲۵؟ ق.م) نیز به کوچ کلنگ‌ها از سرزمین سکاکا (قفقاز) به کرانه‌های نیل اشاره می‌کند، بی‌آن که از جنگ ایشان و آدمک‌ها بنویسد (هرودوت، ۱۳۸۹: ۲۴۳/۱). مگاستنس (د. ۲۹۰ ق.م) جای پیگمی‌ها را در هند دانسته، به ستیز آن‌ها، که تنها سه وجب دارند، با کلنگ‌ها اشاره می‌کند و این که تخم کلنگ‌ها را نابود می‌کنند و... (Strabo, ۱۹۶۷: ۱۵. ۱. ۵۷. p ۹۵). پلینی مهتر (۲۳/۲۴ م - ۷۹ م) هم با یادکرد پیگمی‌هایی با سه وجب قد و این که پیشتر هومر به جنگ آن‌ها با کلنگ‌ها اشاره کرده، می‌افزاید: گفته می‌شود که آن‌ها هر بهار در یک گروه بزرگ، به سمت ساحل دریا می‌روند، سوار بر پشت قوچ‌ها و بزها و مسلح به تیر و کمان، تخم‌ها و جوجه‌های آن پرندگان را نابود می‌کنند. این سفر سه ماه طول می‌کشد. در غیر این صورت برای آن‌ها غیرممکن خواهد شد که در برابر جمعیت فزاینده کلنگ‌ها مقاومت کنند. گفته می‌شود که کلبه‌های آن‌ها از گل، مخلوط با پرها و پوست تخم‌مرغ ساخته شده است. پلینی همچنین یادآور سخن ارسطو می‌شود که پیگمی‌ها در غار می‌زیند (Pliny, ۱۸۸۵: ۷. ۲. ۲۶. p۱۳۲).

بدینگونه داستان پیگمی‌ها با تفاوت در جزئیات تا قرون وسطی در متون مختلف تاریخی و جغرافیایی ادامه داشت (برای اطلاع بیش‌تر درباره این اقوال، نک. Theoi Project, ۲۰۰۰-۲۰۱۷: <https://www.theoi.com/Phylos/Pygmaioi.html> و نیز: Avi, ۲۰۲۳: <https://mythopedia.com/topics/pygmies>؛ به‌ویژه منابع اولیه و ثانویه آن). گفتنی است این داستان به

عنوان بن‌مایه‌ای محبوب در سراسر قلمرو فرهنگ یونانی - رومی تا قرن‌ها رواج داشته است و آثار هنری بسیاری براساس آن خلق شده است (برای اطلاع از انواع و پراکندگی این آثار، نک. ۵۹۴-۶۰۱: vol. ۷, ۱۹۹۴, Dasen). که پس از ارائه تصویری از پیگمی‌ها در سنت ادبی غرب و نیز کتابشناسی مختصر آن‌ها، به تفصیل منابع هنری مرتبط: گلدان‌ها، نقاشی‌های دیواری، موزاییک و... را نشان می‌دهد).

۳-۲-۴- پیگمی‌های افریقایی، از افسانه تا واقعیت

همچنان‌که معمّای موران طلاکاو زمین زر در پرتو کشفیات جغرافیایی و ملاحظات زبانی گشوده شد، داستان پیگمی‌های افریقایی و نبرد آن‌ها با کلنگ‌های مهاجر نیز با کشفیات انسان‌شناسان و باستان‌شناسان در سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی باورپذیر شد. به بعضی از مهم‌ترین این یافته‌های جدید، با توجه به سیر تاریخی آن‌ها، اشاره می‌شود:

پائول مونسو (۱۸۵۹-۱۹۴۱م) (Paul Monceaux) در پژوهش مفصل و عالمانه‌اش با عنوان «افسانه پیگمی‌ها و پیگمی‌های افریقایی استوایی» (۱۸۹۱م) به اقوال نویسندگان قدیم یونان و روم درباره پیگمی‌ها می‌پردازد و با ارائه شواهد تاریخی - فرهنگی از ارتباط مصر و یونان، نشان می‌دهد که چگونه این مضمون به یونان و سپس روم راه یافته است. از بخش‌های جالب توجه این پژوهش، تطبیق اقوال نویسندگان یونان باستان با یافته‌های عصر جدید درباره پیگمی‌هاست؛ به عنوان نمونه کلبه‌های نگریل‌ها (نژادی از کوتاه‌قامتان افریقایی)، به شکل ساختمان‌های کوتاهی تقریباً شبیه به نصف تخم مرغ برش خورده است. این توصیف در متون یونان باستان تحریف شده و نتیجه گرفته‌اند که این خانه‌ها با پوسته تخم مرغ ساخته شده‌اند (توصیف پلینی) و یا این که ارسطو و کتزیاس درباره قد کوتاه اسب‌ها، الاغ‌ها، گاوها و گوسفندها در سرزمین پیگمی‌ها نوشته‌اند که تاکنون نیز در بالای دره نیل، به‌ویژه در اطراف گوندوکورو (Gondokoro)، گاو و گوسفندهای خُرده‌جثه وجود دارد.

مونسو، در بحث از شکل‌گیری این افسانه در میان یونانیان خطاهای ادراکی را دخیل می‌داند: در شرق، اسامی کوتاه‌قامتان مانند پیگمایون (Pygmaion)، پومایون (Poumaion) و پوما (Poumai) از ریشه پام (Paam) (به معنی ذراع) است و بنابراین، یونانی‌ها به این نتیجه رسیدند که این کوتاه‌قامتان یک ذراع دارند و دیگر آن که در یادمان‌های فنیقیه و قبرس از کوتاه‌قامتان، آن‌ها در حال مبارزه با انواع حیوانات مانند شیرها و پلنگ‌ها و یا در کنار خروس‌ها، قرقاول‌ها و مرغ‌ها تصویر شده‌اند؛ اما در سنت یونانی بزرگ‌ترین این پرندگان با گردنی دراز، جای دیگر جانوران را گرفت. کلنگ‌ها پرندگانی جنگجو با قامتی به اندازه پیگمی‌ها بودند و در نواحی ای کوچ می‌کردند که مسکن پیگمی‌ها بود. آن‌ها در سنت هلنی کاملاً شناخته شده بودند. با انتقال سنت فرهنگی از یونان به روم، تغییرات و تحریفات درباره داستان پیگمی‌ها افزون‌تر شد؛ تا آن‌جا که شاعران و قصه‌گویان چهره‌شان را آنقدر دگرگون کردند که واقعیت تاریخی آن‌ها محو شد و به شکل آدمک‌های افسانه‌ای درآمدند.

هنیک (R. Hennig) در مقاله «پس‌زمینه فرهنگی- تاریخی داستان نبرد بین پیگمی‌ها و کلنگ‌ها» (۱۹۳۲م) معتقد است که اشاره هومر و پسین‌تر ارسطو و پلینی به نبرد پیگمی‌ها و کلنگ‌ها واقعیت دارد. کلنگ‌ها در زمستان به مرداب‌های نیل کوچ می‌کنند و کوتاه‌قامتان افریقایی، موسوم به آکا (Aka) می‌کوشند تا آن‌ها را شکار کنند و چون کلنگ‌ها از خود دفاع می‌کنند، پس میان آن‌ها ستیز روی می‌دهد. اطلاع هومر از این داستان از طریق نوشته‌های مصری بوده است؛ زیرا کوتاه‌قامتان در دربار مصر خدمت می‌کردند و از آن‌ها در کتیبه‌ها سخن رفته است.

موجنیک و اودیا (Ovadia & Mucznik) در مقاله «اسطوره و واقعیت در نبرد میان پیگمی‌ها و کلنگ‌ها در دنیای یونان و روم» (۲۰۱۷م) نیز با ذکر این که داستان پیگمی‌ها و کلنگ‌ها از طریق منابع مصری به یونان منتقل شده است، آن را به تلاش برای

شکار کلنگ‌ها از سوی قبیله پیگمی‌ها و مقاومت کلنگ‌ها در برابر آن‌ها (تنازع بقا) مربوط دانسته‌اند؛ چنان‌که در منابع رومی هم به پرورش و مصرف گوشت کلنگ اشاره شده است. پیگمی‌های افریقایی به عنوان قبایل شکارچی و نه کشاورز شناخته می‌شدند و در روزگار قدیم نیز، مانند امروز، نابهنجاری‌های جسمی یا اختلالات رشدی (که در این کوتاه‌قامتان افریقایی بود) شگفت‌انگیز شمرده می‌شد و همین سبب نقل این واقعیت در پوشش افسانه شد. محققان با توجه به کوچ کلنگ‌ها به مرداب‌های افریقا تا به امروز، به جای‌یابی مرداب‌های این داستان پرداخته‌اند.

۴. نتیجه

در بررسی متون کهن ادبی دو بن‌مایه شگفت‌انگیز ملاحظه می‌شود که پیشتر نشان آن‌ها در متون جغرافیایی، جانورشناسی، عجایب‌نامه‌ها و ... ذکر شده است: موران درنده طلاکاو، که ساکنان زمین زر بودند و آدمک‌هایی در جزایر دوردست هندوچین، که هم در کرانه نیل در ستیز با کلنگ‌ها توصیف شده‌اند. آن‌چه این دو را با هم مرتبط می‌سازد، نامتعارف بودن جثه آن‌هاست. پیشینه و پیدایی این بن‌مایه‌ها به متون یونان و روم باستان، یعنی آثار هرودوت، هومر، کتزیاس، مگاستنس، پلینی و ... بازمی‌گردد که در سرتاسر قرون وسطی تکرار شده، تا در سده‌های اخیر به شکل فانتزی‌های داستانی محبوب درآمده‌اند. پژوهش‌های اخیر وجوه واقع‌نمایی آن‌ها را آشکار کرده است: خطای مورخان و جغرافی‌دانان قدیم در تشخیص نام‌ها (تغییر و دگرگونی در هنگام ترجمه)، افسانه‌پردازی‌های داستان‌سرایان، عجایب‌نویسان و ملاحان و نیز گذر قرون و تغییر سنت تاریخی - ادبی سبب شده است که واقعیت، صبغة خیال بگیرد: مارموت‌های هیمالیایی در مناطق طلاخیز هندوستان، با حفر لانه‌ها، خاک آمیخته به طلا را بیرون می‌ریختند و کسانی آن‌ها را جمع‌آوری می‌کردند. این مارموت‌ها به موران طلاکاو عظیم‌الجثه و درنده دگرگون شدند؛ میمون‌های خُردجثه جزایر دوردست هندوچین به آدمک‌های گریزپای و داستان کوتاه‌قامتان افریقایی، که با کوچ فصلی کلنگ‌ها به کرانه نیل آن‌ها را شکار می‌کردند، به افسانه ستیز دائم آدمک‌ها و کلنگ‌ها دگرگون شد. این تغییرات خیال‌انگیز، که در گذر زمان برای مخاطب آشناسازی شده، به نویسندگان مجال داد تا قهرمان داستان را با آن‌ها درگیر کند و مضمونی سرگرم‌کننده و جذاب برای مخاطبان بیافریند. منشأ این افسانه‌ها متون کهن باختری است که با ترجمه و دادوستدهای فرهنگی به عالم اسلام راه یافته‌اند.

منابع

فارسی و عربی

- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله. (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، چاپ ۶، تهران: آگاه.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی. (۱۴۱۲ق). المنتظم فی تاریخ الملوك، دراسة و تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن خردادبه، عیبدالله بن عبدالله. (۱۳۷۰). المسالك و الممالك، ترجمه حسین قره‌چانلو، از روی متن تصحیح شده دخویه، تهران: مترجم.
- ابن رسته، احمد بن عمر. (۱۳۶۵). الاعلاق النفیسة، ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.
- ابن زولاق، حسن بن ابراهیم. (۱۴۲۰ق). فضائل مصر و أخبارها و خواصها، تحقیق علی محمد عمر، قاهرة: مكتبة الخانجي.
- ابن عبدالحکم، عبدالرحمن بن عبدالله. (بی تا). فتوح مصر و اخبارها، تقدیم و تحقیق محمد صبیح، قاهرة: مكتبة مدبولی.
- ابن فقیه، احمد بن محمد. (۱۴۱۶ق). البلدان، تحقیق یوسف الهادی، بیروت: عالم الکتب.
- ابن محدث تبریزی. (۱۳۹۷). عجایب الدنيا، تصحیح و تحقیق علی نویدی ملاطی، تهران: سخن و موقوفات دکتر محمود افشار.
- ابن وردی، عمر بن مظفر. (۱۴۲۸ق). خريدة العجائب و فريدة الغرائب، تحقیق انور محمد زنائی، قاهرة: مكتبة الثقافة الدينية.
- ابوریحان بیرونی، محمد بن احمد. (۱۳۷۴). الجماهر فی الجواهر، تحقیق یوسف الهادی، تهران: میراث مکتوب.
- اسدی طوسی، علی بن احمد. (۱۳۵۴). گرشاسپ نامه، به اهتمام حبیب یغمائی، چاپ ۲، تهران: طهوری.
- اسلاسر، جرج. (۱۳۸۳). «فانتزی، علمی تخیلی، معمایی، وحشت»، ترجمه بابک تیرایی، فارابی، دوره ۱۴، شماره اول: صص ۶۵-۸۲.
- اسمیت، ژوئل. (۱۳۸۳). فرهنگ اساطیر یونان و رُم، ترجمه شهلا برادران خسرو شاهی، تهران: روزبهان و فرهنگ معاصر.
- انصاری دمشقی، محمد بن ابی طالب. (۱۳۵۷). نخبة الدهر فی عجائب البر و البحر، ترجمه سید حمید طبیبیان، تهران: بنیاد شاهنشاهی فرهنگستان‌های ایران.
- ایرانشان بن ابی‌الخیر. (۱۳۷۷). کوش نامه، به کوشش جلال متینی، تهران: علمی.
- براتی، پرویز. (۱۴۰۱). دیوانه، بازشناسی چهره موجودات خیالی در روایت‌های ایرانی. تهران: نشر چشمه و نشر چرخ.
- برسوی، محمد بن علی. (۱۴۲۷ق). اوضح المسالك الى معرفة البلدان و الممالك، تحقیق مهدی عبدالواضیة، بیروت: دارالغرب الاسلامی.
- برهان، محمدحسین بن خلف. (۱۳۶۲). برهان قاطع، به اهتمام محمد معین، تهران: امیرکبیر.
- بکران، محمد بن نجیب. (۱۳۴۲). جهان نامه، به کوشش محمدامین ریاحی، تهران: ابن سینا.
- بیغمی، محمد. (۱۳۴۱). داراب نامه، به کوشش ذبیح الله صفا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- تجارب الامم فی اخبارالملوک العرب و العجم. (۱۳۷۳). تصحیح رضا انزابی نژاد و یحیی کلانتری. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- جاماسپی، گزارش پارسیگ (پهلوی). (۱۳۹۹). بزرگمهر لقمان، بر پایه گزارش رهام اشه، تهران: شورآفرین.
- جوهری نیشابوری، محمد بن ابی‌البرکات. (۱۳۸۳). جواهرنامه نظامی، به کوشش ایرج افشار و با همکاری محمد رسول دریاگشت، تهران: میراث مکتوب.
- حدود العالم من المشرق الى المغرب. (۱۳۶۲). به کوشش منوچهر ستوده، تهران: طهوری.
- حرّی، ابوالفضل. (پاییز ۱۳۹۰). «عجایب‌نامه‌ها به منزله ادبیات وهمناک، با نگاهی به برخی حکایت‌های کتاب عجایب هند»، نقد ادبی، سال ۴، شماره ۱۵، صص ۱۳۷-۱۶۴.
- حمدالله مستوفی، حمدالله بن ابی‌بکر. (۱۳۶۲). نزهة القلوب، به سعی و اهتمام و تصحیح گای لسترنج، تهران: دنیای کتاب.
- دادگی، فرننغ. (۱۳۸۰). بندهش، گزارش مهرداد بهار، چاپ ۲، تهران: توس.

- درخت آسوریگ. (۱۳۸۶). ترجمه ماهیار نوابی، چاپ ۳، تهران: مؤسسه فرهنگی - انتشاراتی فروهر.
- درویشیان، علی اشرف و رضا خندان (مهابادی). (۱۳۷۸). فرهنگ افسانه‌های ایرانی، جلد دوم، تهران: کتاب و فرهنگ.
- رامهرمزی، بزرگ شهریاری. (۱۳۴۸). عجایب هند، ترجمه محمد ملک‌زاده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- سیرافی، سلیمان تاجر. (۱۳۸۱). سلسله التواریخ یا اخبار الصين و الهند، با گردآوری و اضافات ابوزید حسن سیرافی، ترجمه حسین - قرچانلو، تهران: اساطیر و مرکز بین‌المللی گفتگوی تمدن‌ها.
- شمس تبریزی، محمد بن علی. (۱۳۸۵). مقالات شمس تبریزی، تصحیح و تعلیق محمدعلی موحد، چاپ ۳، تهران: خوارزمی.
- طرسوسی، محمد بن حسن. (۱۳۷۴). داراب نامه، به کوشش ذبیح الله صفا، چاپ ۳، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- طوسی، محمد بن محمود. (۱۳۴۵). عجایب المخلوقات، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- عبدالكافي بن أبي البركات (محرّر). (۱۳۴۳). اسکندرنامه (روایت فارسی کالیستنس دروغین)، به اهتمام ایرج افشار، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- غرناطی، محمد بن عبدالرحیم. (۱۴۲۰ق). المعرب عن بعض عجائب المغرب، وضع حواشیه محمد امین ضناوری، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- فردوسی، ابوالقاسم. (۱۳۸۴). شاهنامه. دفتر ششم، به کوشش جلال خالقی مطلق و محمود امیدسالار، نیویورک: بنیاد میراث ایران.
- فزونی استرآبادی، میر محمد هاشم بیگ. (۱۳۹۸). بحیره، مقدمه و تصحیح مرتضی موسوی و رضوان مساح، تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب.
- فلکی شروانی، نجم‌الدین محمد. (۱۳۴۵). دیوان فلکی شروانی، به اهتمام و تصحیح و تحشیه طاهری شهاب، تهران: کتابخانه ابن سینا.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۶۱). عجایب المخلوقات، به تصحیح و مقابله نصرالله سبوحی، چاپ ۲، تهران: کتابخانه مرکزی.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه با اضافات از جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح و تکمیل میرهاشم محدث، تهران: امیرکبیر.
- قزوینی، زکریا بن محمد. (۱۹۹۸م). آثار البلاد و اخبار العباد. بیروت: دار صادر.
- گریمال، پیر. (۲۵۳۶). فرهنگ اساطیر یونان و رم، ترجمه احمد بهمنش، تهران: امیرکبیر.
- لین، نیدلمن لین. (۱۳۷۹). «فانتزی، فرار از واقعیت یا ارتقای واقعیت»، ترجمه حسین ابراهیمی (الوند)، پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان، سال ۶، شماره ۲۳، زمستان ۱۳۷۹، صص ۷-۳۱.
- مارکوپولو. (۱۳۵۰). سفرنامه ماکو پولو، ترجمه حبیب الله صحیحی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- محمدریبع بن محمد ابراهیم. (۱۳۵۶). سفینه سلیمانی (سفرنامه سفیر ایران به سیام)، تصحیح، تحشیه و تعلیقات از عباس فاروقی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- محمّدی، محمد. (۱۳۷۸). فانتزی در ادبیات کودکان، تهران: روزگار.
- مختاری. (۱۳۹۷). شهریارنامه، تصحیح و تحقیق رضا غفوری، تهران: سخن و موقوفات دکتر محمود افشار.
- مختاری، عثمان بن عمر. (۱۳۴۱). دیوان عثمان مختاری، به اهتمام جلال‌الدین همائی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مروزی، شرف‌الزمان طاهر. (۱۳۹۹). طبائع الحيوان، حقه یوسف الهادی، تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب.
- مسعودی، علی بن حسین. (۱۳۸۲). مروج الذهب و معادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ ۷، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- نواده مهلب پسر محمد پسر شادی. (۱۳۷۸). مجمل التواریخ و القصص، ویرایش سیف‌الدین نجم‌آبادی و زیگفرید وبر، آلمان: دومونده. نیکاروزن.
- هرودوت. (۱۳۸۹). تاریخ هرودوت. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. تهران: اساطیر.
- هفت کشور یا صور الاقالیم. (۱۳۵۳). به تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- هومر (۱۳۳۴). ایلیاد، ترجمه سعید نفیسی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

یحیی بن سلام. (۱۴۲۵ق). تفسیر یحیی بن سلام، تقدیم و تحقیق هند شبلی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
یوسفی، محمدرضا. (۱۳۸۶). زمینه شناخت ادبیات کودکان و نوجوانان، تهران: پیک بهار.

- Agostini, D. (۲۰۱۹). *Half-human and monstrous races in Zoroastrian tradition*. Journal of the American Oriental Society, ۱۳۹ (۴), pp. ۸۰۵-۸۱۸.
- Aristotle (۱۹۱۰). *Historia animalium*. The works of Aristotle, V.۴. By D'Arcy Wentworth Thompson. Oxford, The Clarendon Press.
- Dasen, V. (۱۹۹۴) "Pygamioi." In *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Vol. ۷, pp. ۵۹۴-۶۰۱. Zurich: Artemis.
- Hennig, R. (۱۹۳۲). *DER KULTURHISTORISCHE HINTERGRUND DER GESCHICHTE VOM KAMPF ZWISCHEN PYGMÄEN UND KRANICHEN*. Rheinisches Museum Für Philologie, ۸۱(۱), pp. ۲۰-۲۴.
- Kapach, Avi. "Pygmies." Mythopedia, March ۰۸, ۲۰۲۳. <https://mythopedia.com/topics/pygmies>.
- McCrindle, John Watson. (۱۸۷۷). *Ancient India as described by Megasthenes and Arrian*. being a translation of the fragments of the Indika of Megasthenês collected by Dr. Schwanbeck, and of the first part of the Indika of Arrian. Thacker, Spink.
- Monceaux, P. (۱۸۹۱). *LA LÉGENDE DES PYGMÉES ET LES NAINS DE L'AFRIQUE ÉQUATORIALE*. Revue Historique, ۴۷(۱), pp. ۱-۶۴.
- Monique L. Cardell (۲۰۱۵). *Herodotus and the Gold – digging Ants*. Translated into English and edited in May ۲۰۱۵ by Eric C. Cardell. Published in: <https://www.academia.edu>.
- Nichols, Andrew G (۲۰۱۱). *Ctesias on India and fragments of his minor works*. Introduction, Translation and Commentary by Andrew G. Nichols, UK: Bloomsbury Academic.
- Ovadiah, A, & Mucznik, S. (۲۰۱۷). *Myth and Reality in the Battle between the Pygmies and the Cranes in the Greek and Roman Worlds*. Gerión, ۳۵(۱), pp. ۱۴۱-۱۵۶.
- Pliny (the Elder). (۱۸۵۵). *The Natural History of Pliny*. Translated, with Copious Notes and Illustrations by late John Bostock & Henry Thomas Riley. London: H. G. Bohn.
- Reimer, T. (۲۰۰۶). *Larger than foxes—but smaller than dogs: The gold-digging ants of Herodotus*. Reinardus, ۱۹. pp. ۱۶۷-۱۷۸.
- Rizvi, J, & Kakpori, G. M. (۱۹۸۸). *Lost kingdoms of the gold-digging ants*. India International Centre Quarterly. Vol. ۱۵, No. ۲ (SUMMER ۱۹۸۸), pp. ۱۳۱-۱۴۷.
- Strabo. (۱۹۶۷). *The geography of Strabo*. English translation by Horace Leonard Jones. In Eight volumes. London: William Heinemann Ltd.
- Theoi Project. "Pygmaioi." Published online ۲۰۰۰-۲۰۱۷ <https://www.theoi.com/Phylos/Pygmaioi.html>.
- Van Donzel, E.J. and Andrea Schmidt (۲۰۰۹): *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources*, leiden and Boston: Brill.
- Wittkower, R. (۱۹۴۲). *Marvels of the East: A Study in the History of Monsters*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, ۵(۱), pp. ۱۵۹-۱۹۷.

References:

- ‘Abd al-Kāfi ibn Abi al-Barakāt (ed.) (۱۹۶۴) *Eskandar nāme (Revāyat-e Fārsiye Kālistens-e Doruqin) [The Persian Narrative of the Pseudo-Callisthenes]*. ed. Iraj Afšār. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb (The Translation and Book Publication Enterprise). [In Persian].
- Abu Rayhān Biruni, Mohammad ibn Ahmad (۱۹۹۵) *al-jamāher fi al-javāher*. ed. Yusuf al-Hādi. Tehran: Mirās-e Maktub Research Institute. [In Arabic].
- Ansāri Damešqi, Mohammad ibn Abi Tāleb (۱۹۷۸). *Noxbat al-Dahr fi Ajā’ib al-Barr-e va al-Bahr*, tr. Seyyed Hamid Tabibiyān. Tehran: Bonyād-e Šāhanšāhiye Farhangestān-hāye Irān (The Imperial Foundation of Iran’s Academies). [In Persian].

- Asadi Tusi, Ali ibn Ahmad (۱۹۷۰) *Garšāsp-nāme (The Book of Garshasp)*. ed. Habib Yaqmā'i, ۲nd ed. Tehran: Tahuri Publications. [In Persian].
- Aslusser, George (۲۰۰۴) *Fantezi, Elmi-Taxayyoli, Moa'mmāii, Vahšat (Fantasy, Science Fiction, Mystery, Horror)*. tr. Bābak Tabrāyi. *Fārābi*, ۱۴(۱), pp. ۶۰–۸۲. [In Persian].
- Bakrān, Mohammad ibn Najib (۱۹۶۳) *Jahān-nāme (The Book of the World)*. ed. Mohammad-Amin Riyāhi. Tehran: Ibn-e Sinā Publications. [In Persian].
- Barāti, Parviz (۲۰۲۲) *Div-nāme: Bāz-šenāsiye Čehreye Mowjudāt-e Xiyāli dar Revāyat-hāye Irāni (The Book of Demons (Div-nāme: Facial Recognition of Imaginary Beings in Iranian Narratives))*. Tehran: Češme Publishing & Čarx Publishing. [In Persian].
- Biqami, Mohammad (۱۹۶۲) *Dārāb-nāme (The Book of Dārāb)*. ed. Zabihollāh Safā. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb (The Translation and Book Publication Enterprise). [In Persian].
- Borhān, Mohammad-Hoseyn ibn Xalaf (۱۹۸۳) *Borhān-e Qāte'*, ed. Mohammad Mo'in. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Borsevi, Mohammad ibn Ali (۲۰۰۶) *Awzah al-Masālek elā Ma'refat al-Buladān va al-Mamālek*. ed. Mahdi Abd al-Rawāzye. Beirut: Dār al-Qarb al-Islāmi. [In Arabic].
- Dādegi, Farnbaq (۲۰۰۱) *Bondaheš*, tr. Mehrdād Bahār, ۲nd ed. Tehran: Tus Publications. [In Persian].
- Daraxt-e Āsurig (The Asurig Tree)* (۲۰۰۷). tr. Māhyār Navvābi, ۲rd ed. Tehran: Mo'asseye Farhangiye Farvahar (Farvahar Cultural Institute). [In Persian].
- Darvišiyān, Ali-Ašraf, and Rezā Xandān (Mahābādi) (۱۹۹۹) *Farhang-e Afsāne-hāye Irāni (Dictionary of Iranian Folktales)*. vol. ۲. Tehran: Ketāb va Farhang. [In Persian].
- Falaki Šarvāni, Najm al-Din Mohammad (۱۹۶۶). *Divān-e Falakiye Šarvāni (Collected Poems of Falaki Sharvani)*. ed. Šahāb Tāheri. Tehran: Ketābxāneye Ebn-e Sinā (The Avicenna Library). [In Persian].
- Ferdowsi, Ab al-Qāsem (۲۰۰۰). *Šāhnāme*. ed. Jalāl Xāleqi Motlaq & Mahmud Omidsālār. vol. VI NewYork: Bonyād-e Mirās-e Irān (Iran Heritage Foundation). [In Persian].
- Fozuni Astarābādi, Mir-Mohammad Hāšem Beyg (۲۰۱۹) *Bohayre*. ed. Morteza Musavi & Rezvān Massāh. Tehran: Mirās-e Maktub Research Institute. [In Persian].
- Grimal, Pierre (۱۹۷۷) *Farhang-e Asātir-e Yunān va Rom (Dictionary of Greek and Roman Mythology)*. tr. Ahmad Behmaneš. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Haft Kešvar yā Sovar al-Aqālīm (The Seven Regions or Images of the Climes)* (۱۹۷۴) ed. Manučehr Sotude. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān (The Iran Culture Foundation). [In Persian].
- Hamd-Allāh Mostawfi, Hamd-Allāh ibn Abi-Bakr (۱۹۸۳). *Nozhat al-Qolub*. ed. Gāy LeStrange. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian].
- Herodotus (۲۰۱۰). *Tārix-e Herodot (The Histories of Herodotus)*. tr. Morteza Sāqebfār. Tehran: Asātir Publications. [In Persian].
- Hodud al-Ālam men al-Mašreq elā al-Maqreb* (۱۹۸۳) ed. Manučehr Sotude. Tehran: Publications Tahuri. [In Persian].
- Homer (۱۹۰۰). *Iliād (The Iliad)*. tr. Sa'eid Nafisi. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb (The Translation and Book Publication Enterprise). [In Persian].
- Horri, Abolfazl (۲۰۱۱) “‘Ajāyeb-nāme-hā be manzaleye adabiyyāt-e vahmnāk, bā negāh-i be barxi hekāyat-hāye ketāb-e ‘Ajāyeb-e Hend” (A Study of ‘Ajāyeb-nāmahs as a Fantastic writing with a look at ‘Ajā'ib al-Hend). *Naqd-e Adabi (Literary Criticism)*. vol. ۴. issue. ۱۰. pp ۱۳۷-۱۶۴. [In Persian].
- Ibn ‘Abd al-Hekam, ‘Abd al rahmān ibn ‘Abdollāh (n.d.) *Fotuh-e Mesr va Axbārohā*. ed. Mohammad Sabih. Cairo: Maktabat Madbuli. [In Arabic].

- Ibn al-Jawzi, 'Abd al-Rahmān ibn Ali (۱۹۹۱) *Al-Montazam fi Tārix al-Moluk*, ed. Mohammad 'Abd al-Qāder Atā & Mostafā 'Abd al-Qāder Atā. Beirut: Dār al-Kotob al-elmiyye. [In Arabic].
- Ibn Batute, Mohammad ibn 'Abdollah (۱۹۹۷) *Safar-nāme-ye Ibn Batute (The Travelogue of Ibn Batute)*, tr. Mohammad Ali Movahhed. ۳th ed. Tehran: Āgāh Publications. [In Persian].
- Ibn Faqih, Ahmad ibn Mohammad (۱۹۹۵) *Al-Buldān (The Book of Lands)*, ed. Yusuf al-Hādī. Beirut: Ālam al-Kotob. [In Arabic].
- Ibn Mohaddes Tabrizi (۲۰۱۸) *Ajāyeb al-Donyā (The Wonders of the World)*, ed. Ali Navidi Malāti. Tehran: Bonyād-e Mowqufāt-e Doktor Mahmud Afšār va Našr-e Soxan. [In Persian].
- Ibn Roste, Ahmad ibn Umar (۱۹۸۶) *Al-A'lāq al-Nafise*, tr & ed. Hoseyn Qarečānlu. Tehran: Amir Kabir Publications [In Persian].
- Ibn Vardi, Umar ibn Mozaffar (۲۰۰۷) *Xaridat al-Ajāyeb va Faridat al-Qarā'eb*, ed. Anvar Mohammad Zanāti. Cairo: Maktabat al-Saqāfāt al-Diniyya. [In Arabic].
- Ibn xordādbe, 'Ubayd allāh ibn 'Abdellāh (۱۹۹۱) *Al-Masālek va al-Mamālek*, tr. Hoseyn Qarečānlu. ed based on de Goeje's critical edition. Tehran: Motarjem Publications. [In Persian].
- Ibn Zulāq, Hasan ibn Ebrāhim (۲۰۰۰) *Fazā'el-e Mesr va Axbārohā va Xavāssohā (The Merits, History, and Characteristics of Egypt)*, ed. Ali Mohammad Umar. Cairo: Maktabat al-xānji. [In Arabic].
- Irānšān ibn Abi al- xayr (۱۹۹۸). *Kuš-nāme (The Book of Kush)*, ed. Jalāl Matini. Tehran: Elmi Publications. [In Persian].
- Loqmān, Bozorgmehr (tr.) (۲۰۲۰) *Jāmāspi, gozāreš-e pārsig-e yādgār-e Jāmāsp/Jāmāsp-nāme*, Tehran: Šur-āfarin. [In Persian].
- Jowhari Neyšāburi, Mohammad ibn Abi al-Barakāt (۲۰۰۴) *Javāher-nāme-ye Nezāmi (The Jewel Book of Nezāmi)*, ed. Iraj Afšār with the collaboration of Mohammad Rasul Daryāgašt. Tehran: Mirās-e Maktub Research Institute. [In Persian].
- Lane, Needleman Lane (۲۰۰۰). "Fāntezi, Farār az Vāqe'iyyat yā Erteqā'-e Vāqe'iyyat" (Fantasy, Escape from Reality or Enhancement of Reality). tr. Hoseyn Ebrāhimi (Alvand). *Pažuhše-nāme-ye Adabiyyāt-e Kudak va Nowjavān (Journal of Children's and Adolescent Literature)*. ۶(۲۳). pp. ۷–۳۱. [In Persian].
- Marco Polo (۱۹۷۱) *Safarnāme-e Marco Polo (The Travels of Marco Polo)*, tr. Habibollāh Sahihi. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb (The Translation and Book Publication Enterprise). [In Persian].
- Marvazi, Šaraf al-Zamān Tāher (۲۰۲۰) *Tabāye al-Hayvān*, ed. Yusuf al-Hādī. Tehran: Mirās-e Maktub Research Institute. [In Arabic].
- Mas'udi, Ali ibn Hoseyn (۲۰۰۳) *Moruj al-zahab va Ma'āden al-Jawhar.*, tr. Abolqāsem Pāyande, ۷th ed. Tehran, Elmi va Farhangi Publications. [In Persian].
- Mohammad Rabi' ibn Mohammad Ebrāhim (۱۹۷۷) *Safīneye Soleymāni: Safarnāme-e Safir-e Irān be Siyām*, ed. Abbās Fāruqi. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Mohammadi, Mohammad (۱۹۹۹) *Fāntezi dar Adabiyyāt-e Kudakān (Fantasy in Children's Literature)*, Tehran: Ruzegār Publications. [In Persian].
- Moxtāri (۲۰۱۸). *Šahryār-nāme*, ed. Rezā Qafuri. Tehran: Publications Soxan and Mowqufāt-e Dr. Mahmud Afšār. [In Persian].
- Moxtāri, Osmān ibn Omar (۱۹۶۲) *Divān-e Osmān*, ed. Jalāl al-Din Homāyi. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb. (The Translation and Book Publication Enterprise). [In Persian].
- Navādeye Mohallab ibn Mohammad ibn Šādi (۱۹۹۹). *Mojmal al-Tavārix va al-Qesas*, ed. Seyfoddin Najmābādi and Siegfried Weber. Germany: Dumonde Nikarhozen. [In Persian].

- Qarnāti, Mohammad ibn ‘Abd al-Rahim (۱۹۹۹) *al-Mo’arrab ‘an Ba’z ‘Ajā’ib al-Maqreb (The Clarified Account of Some Wonders of the Magreb)*. ed. Mohammad Amin Zannāvi. Beirut: Dār al-Kotob al-elmiyya [In Arabic].
- Qazvini, Zakariyyā ibn Mohammad (۱۹۸۲) *‘Ajāyeb al-Maxluqāt (Wonders of Creatures)*. ed. Nasrollāh Sabuhi. ۳rd ed. Tehran: Ketābxāneye Markazi (Central Library). [In Persian].
- Qazvini, Zakariyyā ibn Mohammad (۱۹۹۴) *Āsār al-Belād va Axbār al-‘ebād*. tr. Jahāngir Mirzā Qājār, ed. Mirhāšem Mohaddes. Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian].
- Qazvini, Zakariyyā ibn Mohammad (۱۹۹۸) *Āsār al-Belād va Axbār al-‘ebād*. Beirut: Dār Sāder. [In Arabic].
- Rāmhormozi, Bozorg šahriyār (۱۹۶۹). *Ajāyeb-e Hend (The Wonders of India)*. tr. Mohammad Malekzāde. Tehran: Bonyād-e Farhang-e Irān (The Iran Culture Foundation). [In Persian].
- Šams Tabrizi, Mohammad ibn Ali (۳۰۰۶) *Maqālāt-e šams Tabrizi (Discourses of Shams Tabrizi)*. ed. Mohammad-Ali Movahhed, ۳rd ed. Tehran: Xārazmi Publications [In Persian].
- Schmidt, Joel (۳۰۰۴) *Farhang-e Asātir-e Yunān va Rom (Dictionary of Greek and Roman Mythology)*. tr. Šahla Barādarān Xosrowšāhi. Tehran: Ruzbahān Publications & Farhang-e Moāser. [In Persian].
- Sirāfi, Soleymān Tājer (۲۰۰۲) *Selselat al-Tavārix yā Axbār al-Sin va al-Hend*. tr. Hoseyn Qaračānlu. Tehran: Asātir va Markaz-e Beyn al-Melaliye Goftoguye Tamaddon-hā (Asātir & International Center for Dialogue Among Civilizations). [In Persian].
- Tajāreb al-Omam fī Axbār al-Moluk al-Arab va al-Ajam (۱۹۹۴) ed. Rezā Anzābi-Nežād & Yahyā Kalāntari. Mashhad: University of Ferdowsi Press. [In Persian].
- Ṭarsusi, Mohammad ibn Hasan (۱۹۹۰) *Dārāb-nāme (The Book of Darab)*. ed. Zabihollāh Safā, ۳rd ed. Tehran: Enteshārāt-e Elmi va Farhangī (The Scientific and Cultural Publications). [In Persian].
- Tusi, Mohammad ibn Mahmud (۱۹۶۶) *Ajāyeb al-maxluqāt (Wonders of Creation)*. ed. Manučehr Sotude. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb (The Organization for Translation and Book Publishing). [In Persian].
- Yahyā ibn Salām (۳۰۰۴). *Tafsir-e Yahyā ibn Salām (The Exegesis of Yahyā ibn Salām)*. ed. Hend šebli. Beirut: Dār al-Kotob al-elmiyya. [In Arabic].
- Yusofi, Mohammad Rezā (۳۰۰۷). *Zamineye šenāxt-e Adabiyyāt-e Kudakān va Nowjavānān (An Introduction to the Study of Children’s and Young Adult Literature)*. Tehran: Peyk-e Bahār. [In Persian].